

अर्वाचीनसंस्कृतम्

(अर्वाचीनसंस्कृतपरकं त्रैमासिकं पत्रम्)

एकादशवर्षे द्वितीयोऽंकः

१५ अप्रैल, १९८६

प्रधानसम्पादकः

डा० रमाकान्त शुक्लः

एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः

सांख्ययोगाचार्यः

देवनागरी-परिषद्, दिल्ली

६ बाणो-बिहारः, नयी दिल्ली-११० ०५६

अर्वाचीनसंस्कृतम् (११/२)

(R. N. 34554/79)

(१५ अप्रैल: १९८९ ई०)

विषय-सूचि:

विषयः	लेखकः	पृष्ठांकः
१. सम्पादकीयम्		६५
२. बालीप्रत्यभिज्ञानसार्धशतकम्	डा० राजेन्द्र मिश्रः, बाली	६७
३. दूतप्रतिवचनम् (अवशिष्टांशः)	डा० इच्छाराम द्विवेदी, मैनपुरी	७९
४. ब्रूते सत्यं शिवं सुन्दरम्	डा० परमानन्द शास्त्री, अलीगढ़म्	१०९
५. राष्ट्रैक्यगीतम्	डा० नलिनी शुक्ला, कानपुरम्	११०
६. व्यवहार-गीता	डा० रामेश्वरदत्तशर्मा, भिवानी	१११
७. सङ्कीर्तनमुधाषोडशी	डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः 'विनयः', उज्जयिनी	११३
८. श्रीगान्धिरित-वैशिष्ट्यम्	डा० रमाकान्त शुक्लः, दिल्ली	११५
९. एकं सद् बहुधा विलोक्यते भारतम्	डा० रमाकान्त शुक्लः, दिल्ली	१२३
१०. देववाणी-परिषद्द्वार्ता	डा० रवीन्द्र नागरः	१२५
११. संस्कृत-जगद्द्वार्ता	श्रीमती रमा शुक्ला	१२६

अर्वाचीनसंस्कृतम् (पंजी० सं० 34554/79)

१. प्रकाशनस्थानम्—नयी दिल्ली ।
२. प्रकाशनकालावधिः—त्रैमासिकम् ।
३. सङ्केतेन सह मुद्रकस्य, प्रकाशकस्य सम्पादकस्य च नाम नागरिकता च—डा० रमाकान्त शुक्लः, भारतीयः, देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९ ।
४. पत्राधिकारिणां नाम्ना सह सङ्केतः—देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९
डा० रमाकान्तशुक्ल इति नामाहं समुद्घोषयामि यदुपरिलिखितं सकलमपि विवरणं मम मती सत्यमस्ति ।

—डा० रमाकान्त शुक्लः

प्रकाशकः, सम्पादकः

सम्पादकीयम्

अर्वाचीनसंस्कृतस्य द्वादशवर्षीये द्वितीयेऽके सप्त पद्यरचना, एका ग्रंथ-समीक्षा, देववाणी-परिषद्द्वार्ता संस्कृत-जगद्द्वार्ता च प्रकाश्यन्ते ।

डा० राजेन्द्र मिश्र महाभागेन डेनपसारे सद्य एव २५-३-१९८६ तारिकायां विरचिते बालीप्रत्यभिज्ञानसार्धं शितके बालीद्वीपस्य भौगोलिकं प्राकृतिकं सांस्कृतिकं च रामणीयकं प्रस्तुतम् । वर्षद्वयार्थं बालद्वीपं गतेन डा० मिश्र महाभागेन तत्रत्यां मेदिनीं प्रति, मन्ये, स्वीयं कवित्वपूर्णं कार्तज्ज्ञं निवेदितम् ।

द्वतप्रतिवचनम् गतांकादनुवर्तते । डा० इच्छारामद्विवेदिनो हास्यव्यङ्ग्य-संवलितेयं रचना क्वचिद्गंगीरभावानप्युद्बोधयति ।

'ब्रूते सत्यं शिवं सुन्दरम्' इत्येतस्मिन् गीते डा० परमानन्दशास्त्रिभिः स्वगीतसंसारस्य सरलप्रासादिकशैल्या परिचयो दीयते । कविः किं किं चिन्तयतीत्यत्र सम्यक् संकेत्यते ।

वस्तुतः कविः सत्यं शिवं सुन्दरं च तत्त्वमेव लोके द्रष्टुमीहते, शिवेन रहितं सत्यं सुन्दरं वा स नाद्रियते । किन्तु काव्यरचनायां पीडा-क्षोभादयोऽपि निहिता वर्तन्ते । कवेः सहृदयैस्तस्य काव्यस्य समग्रः परिचयः प्राप्तव्य-इति विवक्षति कविः ।

अद्यत्वे राष्ट्रकथं भीतभीतमिव तिष्ठति विघटनकादिन्यः प्रवृत्तयस्त-द्विलोपयितुं यतन्ते किन्तु सत्कवयस्दत् रक्षयितुं सारस्वतान् प्रयत्नान् समाचरन्ति । एतोद्देशेन्यतमो यतनः सुप्रसिद्धकवयित्वा श्रीमत्या डा० नलिनी शुक्लया 'राष्ट्रकथगीतम्' इत्यत्र क्रियते । तदनुसारभस्माकं चरितार्थता ऐक्यदर्शने सौख्यदर्शने चास्ति । मानवतैव परमो मानवधर्मः भारतमाता च भारतीयानां परमाराध्या-इत्ययमस्ति सन्देशोऽस्या रचनायाः ।

व्यवहार-गीतायां डा० रामेश्वरदत्त शर्मा साम्प्रतिकसमाजे उपलब्धं व्यवहारमालम्ब्य सव्यङ्ग्यं स्वविचारान् प्रकटयति ।

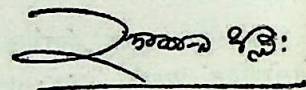
डा० विन्ध्येश्वरी प्रसादमिश्ररचिता 'संकीर्तनमुषा षोडशी' संगीतमयी प्रसादगुणोपेता भक्तिरचना वर्तते ।

अस्माभिः 'अर्वाचीनसंस्कृतस्य' नवमवर्षीययोस्तृतीयचतुर्थयोरङ्कयोः
(स्व०) प्रो० चारुदेवशास्त्रि-महाभागैः १९३० तमेशवीयेऽब्दे प्रणीतं
'श्रीगान्धिरचितम्' पुनः प्रकाशितम् । 'श्रीगान्धिरचित-वैशिष्ट्यम्' इति लेखे
तद्वैशिष्ट्योद्घाटनायानेन जनेन प्रयतितम् ।

'एकं सद् बहुधा विलोक्यते भारतम्' इति शीर्षक-रचनायां प्रस्तुत
पङ्क्तिरेखकेन भारतस्य अनितरसाधारणं वैशिष्ट्यम्—अनेकत्वे एकत्वम्—
समुन्मीलितम् । यदि भारतस्य पादे कण्टकं निविशते, यदि वा शिरसि वेदना
सञ्जायते, तर्हि अस्य निखिलतनी मर्मन्तकपीडा भवति । यदि क्वचिदपि
सुखसमृद्धिः समुन्नतिर्वा जायते तदा सम्पूर्णमपि भारतं हृष्यति । भारतं केवलं
शासनमेव नास्ति अपितु काटि-कोटिजनपरिश्रमो भारतं सन् द्योतते ।
सत्याहिंसाजैवश्रमादिगुणवैशिष्ट्यं भारतं वैविध्येन विलसितमप्यखण्डमेवा-
स्तीत्यस्या रचनाया हृदयम् । इयं रचना ३१-१-१९८६ ई० तारिकायां
विरच्य मया तस्मिन्नेव दिने कामानीसभागारे दिल्ली संस्कृत-अकादेमी-
समायोजितेऽखिलभारतीयसंस्कृतकविसम्मेलने पठिता ।

देववाणी-परिषद्वातायां संस्कृतजगद्वातायां च विगतमासत्रये घटिताः
सारस्वतघटनाः प्रदीयन्ते । अद्यत्वे ममाचारप्रवृत्तपठनात् हत्या-बलात्कार-वधूदाह-
चौर्य-तस्करता-प्रवञ्चनादिवृत्तव्रणविकलेभ्यः सत्पाठकेभ्य एतादृश्यः सूचनाः
काञ्चिन्निवृत्तिं ददत्येव ।

विदुषामाश्रवः

 १५/३

१५.४.१९८६ ई०

आर ६ वाणी-बिहारः, नयी दिल्ली-११००५६

डा० रमाकान्त शुक्लः

प्रधान सम्पादकः

बालीप्रत्यभिज्ञानसार्धशतकम्

(प्रणेता—अभिराजो डा० राजेन्द्र मिश्रः अम्यागताचार्यः
उदयनविश्वविद्यालयः, डेनपसारः, बाली, इण्डोनेशिया)

सर्वसौख्यप्रदातारं योगक्षेमानुचिन्तकम् ।
वन्दे बालीश्वरं नित्यम् अचिन्त्यं परमेश्वरम् ॥१॥
महामेरुकृतावासं सोमं सामत्यमण्डलम् ।
नौमि भक्त्या महेशानं गुनुंगागुंगराजितम् ॥२॥
एक एव त्रिधाऽऽत्मानं संविभज्य विराजते ।
नमस्तस्मै महेशाय शूलिने जगदात्मने ॥३॥
नौमि ब्रह्मशिवं शम्भुं राजसं धातृविग्रहम् ।
बिष्णुरूपधरं नौमि सात्त्विकं च सदाशिवम् ॥४॥
शिवरूपधरं वन्दे तामसं परमं शिवम् ।
वन्दे त्रिदेवतायोनिं शङ्करं परमेश्वरम् ॥५॥
विकृतं तं पुनर्वन्दे भटाकालसंज्ञितम् ।
मृत्युपर्यायभूतं तं शम्भुसूनुं भयङ्करम् ॥६॥
उमां शम्भुप्रियां नौमि सर्वसौभाग्यदायिनीम् ।
विकृतौ या भवेद् दुर्गा संहारणविहारिणी ॥७॥
वन्दे भटारसंज्ञांस्तान् त्रिदशान् शम्भुविस्तरान् ।
वरुणेन्द्रकुबेराग्निगुरुस्कन्दगणान्मुदा ॥८॥
ततश्च शाम्भवं रूपं प्रपन्नान् प्रणमाम्यहम् ।
पितृश्च संघयांगख्यानं कवितानान् मूढदरान् ॥९॥
एकमादौ त्रिधा पश्चात् ततश्चापि बहुप्रभम् ।
महाशम्भुमहं वन्दे देवं त्रिभुवनात्मकम् ॥१०॥
मेखलीकृतपाथोधिं चतुर्दिक्षु ततः परम् ।
धारारत्नमहं वन्दे बालीद्वीप हिरण्मयम् ॥११॥

१. बालीपर्वतः । २. पितरः कवितानसंज्ञाः ।

विषमासमपृथ्वीकं	द्रुमशैलवनान्वितम्	।
सान्द्रवेणुमहारण्यं	नारिकेलजयध्वजम्	॥१२॥
फलभाराधिकाऽऽनन्त्रं	मोचाविटपिभिर्युतम्	।
सल्लको'द्यानविस्तीर्णं	शालिक्षेत्रोपभूषितम्	॥१३॥
सुजलं सुफलं रम्यं	शान्तवायुमहर्निशम्	।
द्वीपोत्तमं समीडेऽहं	हिन्दुधर्मसमाश्रितम्	॥१४॥
आदिमे ननु छिस्ताब्दे	पारेसागरमागता	।
भारती संस्कृतिर्यत्र	स्थापिताऽभूद्यशस्विनी	॥१५॥
वेदमन्त्रमयी दिव्या	पौराणिककथाश्रिता	।
विश्ववारा वभौ याऽत्र	दधद्रामयुधिष्ठिरा	॥१६॥
वेदशीर्षाभिधे रम्ये	पत्तने सुमहालये	।
शशांस यत्र शत्रुघ्नो	दानवेन्द्रो मयाभिधः	॥१७॥
तं जघान शिवाऽज्ञप्तो	विबुधेन्द्रोऽथ वासवः	।
बाटुराद्रिमहासानौ	धृतदम्भोलिसम्बलः	॥१८॥
मयरक्तप्रवाहौघात्	समूद्भूता ततो नदी	।
दृश्यतेऽद्यापि गम्भीरा	पितान् तत्र वेगिनी	॥१९॥
यज्जलं मयरक्ताभं	मन्यमाना महाऽशुचि	।
कृषाणा बालिदेशस्य	न प्रयुञ्जन्ति सेचने	॥२०॥
नाम्ना तीर्थमृतं ख्यातं	सुरसिन्धुप्लवामलम्	।
तीर्थोत्तमं ततो वन्दे	तम्पाक्सिरिङ्नीवृति	॥२१॥
मयोत्पादितमापीय	विषाक्तं यत्र जीवनम्	।
जीवनं किल देवानां	संशयापन्नमाबभौ	॥२२॥
देवसेनां मृतां दृष्ट्वा	शत्रुर्युक्तिं विचिन्तयन्	।
ततो वज्रप्रहारेण	गंगामिन्द्रस्समानयत्	॥२३॥
स्रोतस्तदेव पीयूषप्राणकल्पं	पुरातनम्	।
तीर्त-एम्पुलनाम्नेव	महावाप्यां विराजते	॥२४॥

तज्जलं बहिरागत्य धर्धरारावसंयुतम् ।
 महावेगं महादीर्घं दृश्यते ननु भैरवम् ॥२५॥
 नदीभूय सरत्यग्रे तदेव सलिलं पुनः ।
 तटस्थतीर्थसंसक्तं सान्द्रकुञ्जपथान्वितम् ॥२६॥
 सिद्धसिन्धुस्वरूपा सा पकेरिसानसंज्ञका ।
 पूतलोया नदी रम्या वालीद्वीपं पुनाति वै ॥२७॥
 एतदेव जल गाङ्गं धर्मसंस्कारपर्वणि ।
 पमंकुभिः पङ्कजैश्च मन्दिरेषु प्रयुज्यते ॥२८॥
 पितानू - पकरीसाननद्योर्मध्येऽप्यवस्थितम् ।
 क्षेत्रं बालीपुराणेषु ख्यातं नाम्नाऽमरावती ॥२९॥
 साम्प्रतं द्वीपभूमीनां प्रत्यभिज्ञानमुच्यते ।
 विदुषां सुखबोधाय भारते दूरवर्तिनाम् ॥३०॥
 उत्तरस्यां बुलेलेङ्गं बादुङ्गं दक्षिणाञ्चले ।
 वारुण्यां जम्बरानं च तबानानं ततः परम् ॥३१॥
 ग्यान्यारं चापि पूर्वस्यां करंगासममण्डलम् ।
 आग्नेय्यां क्लङ्गकुङ्गञ्च बांगली धूर्जटेदिशि ॥३२॥
 कमिशनरीति ख्याताभिरेवमष्टाभिरञ्चितम् ।
 द्वीपं रुद्राष्टमूर्तित्वं साधु पुष्पाति साम्प्रतम् ॥३३॥
 मण्डले बांगलीनाम्नि उत्तरे तीर्त-एम्पुलात् ।
 स्थितं चिन्तामणि वन्दे पुण्यसम्भारभाजनम् ॥३४॥
 यत्र नीलजलं रम्यं द्वितीयमिव मानसम् ।
 सरोवरं प्रविस्तीर्णं लक्ष्यते महद्दभुतम् ॥३५॥
 ज्वालाभुखाद्रिसंसक्तं बाटुराङ्घ्रिसमन्वितम् ।
 नगानां शृङ्खलाभिश्च सर्वतोऽपि दृढीकृतम् ॥३६॥
 दक्षिणे खलु यत्तीरे ग्रामष्टून्याननामकः ।
 शवा यत्र न दाह्यन्ते निखन्यन्तेऽथवा भुवि ॥३७॥
 श्मशानवृक्षमाहात्म्यान्तिगन्धा निरुपद्रवाः ।
 शनैः शनैः प्रलीयन्ते प्रकृत्यैव परासवः ॥३८॥

तरुन्मन्यानसंज्ञोऽसावक्षिलक्ष्यो कृतो मया ।
 द्रुमः प्रेतवने यस्माद् ग्रामसंज्ञा प्रवर्तिता ॥३६॥
 विचित्रां तां प्रथां द्रष्टुं प्रत्यहं कुतुकान्विताः ।
 यात्रिणस्तत्र गच्छन्ति विदेशेभ्यस्समागताः ॥४०॥
 यन्त्रचालितनौकाभिश्चिन्तामणिसरोवरम् ।
 अतिक्रम्य प्रवर्तन्ते यात्रिणस्ते प्रतिक्रमम् ॥४१॥
 बिरिञ्चिन्तरुर्ग्रामे^१ कूर्चहीनोऽवलोक्यते ।
 परम्पुआनसंज्ञोऽसौ नारीरूपेण संस्थितः ॥४२॥
 ज्वालामुखो बाटुराद्रिः साम्प्रतं मौनमास्थितः ।
 बालोनिवासिभिर्नित्यं देवरूपेण पूज्यते ॥४३॥
 पूर्वं ज्वालामुखोद्गारिभ्रष्टशृङ्गस्सुदारुणः ।
 अद्यापि शक्यते द्रष्टुं दूरादेवातिभैरवः ॥४४॥
 पुराणां पञ्चसाहस्रीं जनानाञ्च सहस्रकम् ।
 षड्विंशतितमे ख्रेस्ते देवोदयन^२विग्रहः ॥४५॥
 पुरं पनलसानाख्यं यद्वा शुक्वनाभिधम् ।
 नातिदूरे स्थितं तत्र बाटुराद्रिशिरःस्थले ॥४६॥
 राजते यत्र देवानां समेषां विग्रहावली ।
 योनिलिङ्गान्यपीक्ष्यन्ते यत्नसंरक्षितानि वै ॥४७॥
 एकादशतमे ख्रेस्ते देवो^३दयनविग्रहः ।
 राराज्यते शिलोत्कीर्णो मन्दिरेऽस्मिन्पुरातने ॥४८॥
 लक्ष्मीविष्णुर्गजेन्द्रास्यश्चतुर्वक्त्रोऽथवा विधिः ।
 प्रकीर्णस्तत्र दृश्यन्ते यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥४९॥
 महाभैरवं ततो वन्दे प्राच्यां दिशि विराजितम् ।
 अगुं गाख्यं महाशैलं करंगासममण्डले ॥५०॥
 वाल्मीकिरपि यं शैलं ववन्दे शिशिराभिधम् ।
 दिवं स्पृशन्तं शृंगेण देवदानवसेवितम् ॥५१॥

१. भारतीयः पर्कटीवृक्षः । २. बाल्यां पुरशब्दो मन्दिरवाचकः ।

३. धर्मोदयनवर्मन् बाली नरेशः ।

समुच्छ्वसितचाम्पेयामोदभारविभङ्गुरम् ।
 नारिकेलवनीरम्यं कदलीषण्डमण्डितम् ॥५२॥
 रसालजम्बुजम्बीरपूगीसलकशोभितम् ।
 सहस्रलक्षसंख्याकंवृतञ्च व्रततीचयैः ॥५३॥
 मेरुभिर्मन्दिराणां च मण्डितं नु शताधिकैः ।
 ज्वालोद्वमनशीर्णोच्चशृङ्गकं भूधरं भजे ॥५४॥
 परिधौ सप्तक्रोशानां पुराणां पञ्चविंशतिः ।
 व्योमनद्धध्वजाप्राप्तौ महामेरौ विराजते ॥५५॥
 सकृच्छततमे वर्षे रुद्रैकादशपूजनम् ।
 पूर्यते दशमे चापि पूजापञ्चवलिक्रमः ॥५६॥
 षट्सप्ततिमिते ख्येस्ते पूरिताऽऽद्या समर्चना ।
 द्वितीया चापि मदभाग्यैः साम्प्रतं प्रविधीयते ॥५७॥
 न्येपीदिनात्समारब्धा मासं यावत्प्रवर्त्यते ।
 महाकुम्भनिभा सेयं शिवार्चा लोकपावनी ॥५८॥
 तत्रैकादशरुद्राणां त्रिदेवानाञ्च मन्दिरम् ।
 अभिखयां मञ्जुमाधत्ते गगनारूढमेरुभिः ॥५९॥
 सर्वाधिकं पुराचीनं मार्कण्डेयस्य मन्दिरम् ।
 अभिव्यनक्ति नाम्नेव पौराणमार्षगौरवम् ॥६०॥
 तपःस्थलीयं नैकेषां योगिनां च तपस्विनाम् ।
 ऋषीणां धर्मधुर्याणां तीर्थानां तीर्थमुत्तमम् ॥६१॥
 करंगासमके सीम्नि स्थले शान्ते मनोरमे ।
 तीर्थगंगाभिधं केन्द्रं क्लृङ्गकुङ्गमहीभुजाम् ॥६२॥
 जलक्रीडाभिषेकानां स्थानमेतन्मनोहरम् ।
 भूभुजश्चक्रिरे तुष्ट्यै जनशून्येऽत्र नीवृति ॥६३॥
 निपानर्बहुभिर्युक्ता धारायंत्रादिसम्मिता ।
 गोपुरद्वारवेदीभिस्तीर्थगंगा महीयते ॥६४॥

किञ्चिदेवाग्रतो गत्वा क्षीणा बालीवसुन्धरा ।
 साम्प्रतं लक्ष्यते प्राच्यां केवलं नीलतोयधिः ॥६५॥
 अत्रस्थोऽपि जनः सम्यक् व्योम्नि निर्मेघतां गते ।
 द्रष्टुं शक्नोति लोम्बोकं निषधाख्यञ्च^१ पर्वतम् ॥६६॥
 द्वीपं नूसापनीडाख्यं दक्षिणस्यां विलोक्यते ।
 पञ्चविंशतिसाहस्री जनता यत्र जीवति ॥६७॥
 ततो गोवालवाहाख्यं कन्दराद्वारमद्भुतम् ।
 सिन्धूपकण्ठगं रम्यं राजमार्गं महीयते ॥६८॥
 वासुकेः कन्दरा सेयं भीषणा वर्तुलानना ।
 लाङ्गूलेन महामेरुं स्पृशत्यब्धि मुखेन च ॥६९॥
 पतन्तश्चोत्पतन्तश्च शयाना रतिसंरताः ।
 युध्यमानाश्च दृश्यन्ते खगा नैशाः सहस्रशः ॥७०॥
 क्वचिद्गोधा स्फुरज्जिह्वः क्वचित्काकोदरोऽथवा ।
 गुहाद्वारेऽथ दृश्येते निशापक्षिग्रहाकुलौ ॥७१॥
 सत्यासत्यपरीक्षायाः स्थलीयं लोकविश्रुता ।
 प्रविश्येमां स्वसाधुत्वं प्रतेनू राजदण्डिताः ॥७२॥
 प्रविष्टा भक्षिता नागैरपराद्धा गुहान्तरे ।
 सत्यनिष्ठाः परन्तत्वेके निर्भयं बहिरागताः ॥७३॥
 क्लुङ्कुङ्गाधिपानां तत् देवतं निर्णयासनम् ।
 मानवीं स्मृतिमाधत्ते विषाग्न्यम्बुपरीक्षणे ॥७४॥
 क्लुङ्कुङ्गसमोपस्था गेलगलाख्या पुरातनी ।
 दृश्यन्ते नगरी रम्या धानी बालिभूभुजाम् ॥७५॥
 यथाऽयोध्या विना रामं विना कृष्णञ्च गोकुलम् ।
 विपन्नाऽभूत्तयैवेयं क्लुङ्कुङ्गप्रभावतः ॥७६॥
 तथापि राजप्रसादा गोपुराणि पुरातनीम् ।
 भाग्यगाथां वदन्तीव दशदशं सचेतसः ॥७७॥

१. लोम्बोकद्वीपगिरिः रिञ्जानीति ।

२. चमगादड़ इति ।

सारौंगवस्त्रनिर्माणे भव्यकौशेयमण्डिते ।
 प्रवीणाश्चात्र विद्यन्ते चित्रकर्मविशारदाः ॥७८॥
 गृहे-गृहे कुविन्दत्वं दृष्टिप्रसारबन्धनम् ।
 रंगकर्मयुतालेख्यं ककवीनकथाश्रितम् ॥७९॥
 शिशवश्छुल्लकाश्चापि दृष्टपञ्चवसन्तकाः ।
 वर्तु लोर्ध्वमधस्तिर्यक् रचयन्त्येव किञ्चन ॥८०॥
 ततश्चतुष्पथे रम्ये राजसौधाजिराङ्गणे ।
 कृतघोषाभिधं राज्ञां दृश्यते न्यायमन्दिरम् ॥८१॥
 सौधच्छद्यन्तरे भागे पीनदारुविटङ्गके ।
 कृष्णायनककवीनं प्रयत्नैर्यत्र चित्रितम् ॥८२॥
 अथाऽपरेऽपि प्रासादे नारकी यातनाऽखिला ।
 चित्रिता दृश्यते भूम्ना पापिनां भयकारिणी ॥८३॥
 मध्येचतुष्पथं प्रांशुविष्णुर्गरुडवाहनः ।
 ग्यान्यारनगरे रम्ये सुदूरादेव लक्ष्यते ॥८४॥
 ग्रामे ततः कुतर्याख्ये महिषासुरमदिनी ।
 महादुर्गा पराम्बाऽसौ राजते चारुशृङ्गके ॥८५॥
 राज्ञी महेन्द्रवत्ताख्या धर्मोदयनवल्लभा ।
 स्थापिताऽऽम्बास्वरूपेण बाल्यामिति जनश्रुतिः ॥८६॥
 पयाङ्गनाभिधो ग्रामः पार्श्व एव विराजते ।
 प्राक्तनो राजधानी सा साम्प्रतं प्रकृतिङ्गता ॥८७॥
 चतुर्दशशते खैस्ते महामात्यो गजहृदः ।
 अत्र संस्थापयामास बालीद्वीपे द्विजेश्वरान् ॥८८॥
 कुतर्या दक्षिणे भागे ग्रामो बलहृत्वाट्टहाभिधः ।
 यत्र केवो इवो जातो महाशक्तो महापतिः ॥८९॥
 विद्यया वपुषा बुध्दया शौर्यविक्रमसम्पदा ।
 रत्नभूमिं प्रभुं स्वोयं यस्सिषेवे प्रजानुगः ॥९०॥
 प्रलोभ्य तं महावीरं यवान्नीत्वा गजहृदः ।
 घातयामास निर्वैरं वैरीषड्यंत्रपारगः ॥९१॥

पुरा गाडुहिति ख्याते प्राक्तने ग्राममन्दिरे ।
 बालोमहापतेस्तस्य चैत्यमद्यापि राजते ॥६२॥
 दारुवक्त्राकृतिः प्रत्ना रक्षिता मन्दिरान्तरे ।
 ग्रामे गजहृदस्यापि महाशक्तिमयी किल ॥६३॥
 इदानीमपि यां द्रष्टुं राजतंत्रविशारदाः ।
 जकार्तानगराद् बालीं समायान्ति हिताथिनः ॥६४॥
 डेनपसारपुरात्प्राच्ये सानुराख्योऽम्बुधेस्तटः ।
 नूसादुआभिधो याम्ये वारुणे च कुटाभिधः ॥६५॥
 अत्र सागरकल्लोलमेदुरे संकते तटे ।
 कामिनो ननु सेवन्ते चारुकन्दर्पकाहलीम् ॥६६॥
 सानुरे सूर्यसम्पातं सूर्यास्तं च कुटाम्बुधौ ।
 प्रत्यहं द्रष्टुमायान्ति पौराश्चापि सहस्रशः ॥६७॥
 चापाकृतिं कुटासिन्धुर्भजते वीचिसायकः ।
 घनकान्तारवीधीभिः संश्लिष्टोऽनुतटांकितः ॥६८॥
 दक्षिणस्यां धनुष्कोटौ सुधापाषाणपृष्ठके ।
 मन्दिरम् उलुवाट्वाख्यं राजते वनराजिषु ॥६९॥
 महापण्डितनीरार्थः स्थापितं ख्रिस्तषोडशे ।
 ब्रुवन्त्येकेऽपरे किन्तु मेङ्गवीस्थनृपैरिति ॥१००॥
 प्रतिक्षणं तटान्तेषु वेलाः प्रतिहता मुहुः ।
 शुभ्रडिण्डीरसन्दोहैर्दुग्धदोहाकृतिं गताः ॥१०१॥
 नातः परं धरा क्वापि दक्षिणस्थाद् ध्रुवादृते ।
 दृश्यते यावदालोकं प्रशान्तोदधिविस्तरः ॥१०२॥
 उत्तरस्यां धनुष्कोटौ तनाह्लाटसंज्ञितः ।
 शिवालयोऽस्ति नीरार्थस्थापितो यशसोच्छ्रितः ॥१०३॥
 क्रुद्धपाथोदिवीचीभिः प्रतियामं प्रतिक्षणम् ।
 मूलभूमेः परिच्छन्नं द्वीपमद्यापि रक्ष्यते ॥१०४॥
 पुनर्निर्माणकर्माणि प्रवर्त्यन्तेऽथ शासनैः ।
 शिवायतनरक्षायै यथा तन्मा क्षयं भजेत् ॥१०६॥

इतः प्रस्थाय कौबेर्या मेङ्गवीराज्यनिर्मितम् ।
 दृश्यते ननु विख्यातं तमनायूनमन्दिरम् ॥१०६॥
 प्राकारपरिकायुक्तं धारायन्त्रादिभूषितम् ।
 गोपुरत्रयसंश्लिष्टं मण्डपैर्बहुभिवृतम् ॥१०७॥
 मरूणां भिन्नसंख्यानां राजते यत्र सन्ततिः ।
 नयनाकर्षिणी नूनं कलालङ्कुरणान्विता ॥१०८॥
 सर्वेऽपि हिन्दुसंस्काराः पार्श्वस्थे संग्रहालये ।
 दृश्यन्ते सम्मता बाल्यां दारुपट्टेषु चित्रिताः ॥१०९॥
 शवयात्राप्रयोज्येऽसौ राजवंशमहारथः ।
 वृषमेणान्वितस्तत्र मण्डपे दृश्यते स्थितः ॥११०॥
 इतोऽप्यग्रेऽचिरं गत्वा सिंहराजपथान्तिके ।
 अद्भुतं दृश्यते रम्यं बेडुगुल्लामपुष्करः ॥१११॥
 प्राच्यां याम्यां शिलारुद्धो वारुण्यां घट्टसंकुलः ।
 शान्तनौकाविहाराणामालयो जलचारिणाम् ॥११२॥
 पार्श्ववर्तिनि कान्तारे श्मश्रुकूर्चभयङ्कराः ।
 यत्र ङ्किण्ठन्ति निर्दोषा वालिसुग्रीववंशजाः ॥११३॥
 राजमार्गमुखे रम्यं सिंहराजपुरं स्थितम् ।
 यदासीद्दण्डसाम्राज्ये राजधान्या प्रतिष्ठितम् ॥११४॥
 दृश्येऽत्र महाकारो बाल्यौदीच्यमहोदधिः ।
 यात्राव्यापारपोतानां सन्दोहैश्च समाकुलः ॥११५॥
 प्रस्थाय सिंहराजाच्च सिन्धुवायुसुखं दधत् ।
 सरीरितमतिक्रम्य धनारण्यपथस्थितः ॥११६॥
 क्वचित्सिन्धुतट स्थानि तन्तिडोविपिनान्यपि ।
 पश्यन् विहारकेन्द्राणि गिलिमानुकमाश्रयेत् ॥११७॥
 मध्यवर्तिवनालीषु व्याघ्रचित्रकरङ्कवः ।
 रक्षितास्तत्र तिष्ठन्ति निर्भयारण्यनीवृत्ति ॥११८॥
 दृश्यते नु यवद्वीपं नेनिष्ठं सिन्धुपारगम् ।
 गिलिमानुकसंस्थानात् यात्रापोतेनिरन्तरम् ॥११९॥

द्वीपावुभौ प्रतीयेते केलिरोषपराङ्मुखौ ।
 सोदराविव सुप्रोतौ गाढरागौ च युग्मजौ ॥१२०॥
 गिलिमानुकसामीप्ये विद्रुमाणां शिलोच्चयः ।
 अन्तर्निगूढ आधत्ते रक्तसिन्धुजलश्रियम् ॥१२१॥
 प्राचेतसोऽथ वाल्मीकिस्तमेव लोहितोदधिम् ।
 रामायणे ब्रवीत्येवं स्फुटमोक्ष्य मयोह्यते ॥१२२॥
 दक्षिणोदधितोरेऽसौ राजमार्गः सुविस्तृतः ।
 डेष्पसारपुरं यावत् निर्मितो गिलिमानुकात् ॥१२३॥
 गिलिमानुकपूर्वस्थं क्रोशानां त्रिशता पुनः ।
 दूरे लसत्पुरं रम्यं नगराख्यं विराजते ॥१२४॥
 जेम्बरानकमिशनर्या मुख्यकेन्द्रमिदं शुभम् ।
 वाटिकोद्यानचैत्यादिमण्डितं मञ्जुतोरणः ॥१२५॥
 जिम्बे'राणि वनाण्यत्र जेम्बरानमिदं ततः ।
 बालीभाषाबलादेव शब्दतात्पर्यमुच्यते ॥१२६॥
 नगरादग्निकोणस्थे पराञ्चाग्रामसीमनि ।
 राजते मन्दिरं रम्यं प्राक्तनं तटिनीतटे ॥१२७॥
 पुरापराञ्चेत्याख्याऽस्य स्थापितं ब्राह्मणेन यत् ।
 महातान्त्रिकवर्येण राज्ञडाप्राणहारिणा ॥१२८॥
 राज्ञडाब्राह्मणद्वन्द्वं तत्रशक्तिश्रितं मया ।
 रोचकं सदपि प्रत्नं विस्तरैर्न समुच्यते ॥१२९॥
 पुराराम्बुत् शिर्विर्नाम ततोऽन्यच्छिवमन्दिरम् ।
 सिन्धुकूलस्थितं रम्यं राजमार्गान्नु दृश्यते ॥१३०॥
 षोडशे शतके रत्नं स्ते बाटुरेङ्गाङ्गनामनि ।
 नृपे शासति जावातो महातंत्रविशारदः ॥१३१॥
 धर्माचार्यस्स नीरार्थो वडराहुरिति श्रुतः ।
 पा सुमेरुरिति ख्यातो डंगह्यंगोऽथवा पुनः ॥१३२॥

आमंत्रितोऽथ बालीशेराजगामात्र नौकया ।
 हिन्दुधर्मव्यवस्थार्थं बालीद्वीपे मनुर्नवः ॥१३३॥
 बाल्यां संस्थापितं येन निराकारशिवाचर्चनम् ।
 तुरुष्का येन हिन्दूनां न कुर्युर्भूतिभञ्जनम् ॥१३४॥
 पुराराम्बुच्छिविप्रख्ये केशास्तस्यैव रक्षिताः ।
 मन्दिरं तेन सार्थाख्यं यतो राम्बुत्कचार्थकः ॥१३५॥
 अग्र एव तबानानं राम्बुच्छिविशिवालयात् ।
 एवमापूर्यते सम्यक् बालीद्वीपे परिक्रमा ॥१३६॥
 मध्येसमुद्रमेकाकि डेन्पसारपुरान्तिके ।
 मुख्यभूमिपृथग्भूतं द्वीपमेकं समीक्ष्यते ॥१३७॥
 ग्रामोऽसौ साकिनानाख्यो यत्र शाक्यानमन्दिरम् ।
 प्रख्यातं धूर्जटेः पीठं हिन्दुभिः परिपूजितम् ॥१३८॥
 समागतेऽथ विख्याते गलुङ्गानमहोत्सवे ।
 द्वीपान्तरागतैश्चापि हिन्दुभिः क्रियतेऽर्चनम् ॥१३९॥
 कियद्वा कथयिष्यामि ततोऽलं वर्ण्यविस्तरैः ।
 चुलुकैः पञ्चषैः पातुं जाह्नवी नैव शक्यते ॥१४०॥
 विदुषां सुहृदां तृप्त्यै प्रत्यभिज्ञानवर्णनम् ।
 बालीद्वीपानुरक्तानां मया संक्षिप्य दीयते ॥१४१॥
 भारते भारती माता त्रिवर्णध्वजवन्दिता ।
 राजते कोटिपुत्राऽसौ बाली तस्याश्च बालिका ॥१४२॥
 मातु पुत्र्याः शरीरे द्वे एक आत्मा परं तयोः ।
 एक एवोभयोर्धर्मो नभिन्ना हिन्दुसंस्कृतिः ॥१४३॥
 मिश्रोऽभिराजराजेन्द्रो बाल्यामध्युष्य युक्समाः^१ ।
 कृतार्थं जीवनं स्वोयं मन्यतेऽचिन्त्यसेवया ॥१४४॥
 स्वस्त्यस्त्वितोव वाक्येन स्वागतं शान्तिवाच्या ।
 विसर्जनं विधीयेते यत्र तस्यै भुवे नमः ॥१४५॥

१. मई ८७ तोऽप्रैलं ८९ यावत् ।

२. बालीद्वीपाधीश्वरोऽचिन्त्येशिवः (अतिन्तिव इति) ।

यदन्नजलवातेश्च पोषितोऽस्मि निरन्तरम् ।
 स्वर्गपर्यायभूतायै तस्यै बाल्यै नमो नमः ॥१४६॥
 विरिगनतरुं वन्दे तपोधनसमश्रियम् ।
 यं दृष्ट्वैव हि जागर्ति श्रद्धा श्रद्धालुमानसे ॥१४७॥
 वन्दे वेणुवनं सान्द्रं बालीवैशिष्ट्यसूचकम् ।
 नारिकेलवनं वन्दे द्वीपोत्तमयशोऽवजम् ॥१४८॥
 धर्मभीरून् वचोभिश्च सुधामाधुर्यधायकान् ।
 शीलार्जवधरान् वन्दे सुहृदो बालिवासिनः ॥१४९॥
 प्रत्यभिज्ञानकाव्येन तदर्वाचीनसंस्कृतम् ।
 विश्राम्यति बुभूषुर्वै कविस्सम्प्रति सादरम् ॥१५०॥
 शरयुगगनदृगाख्ये विक्रमवर्षे शनौ च मध्याह्ने ।
 वदि चेत्रेऽहिनि तृतीये बाल्यां काव्यमिदं प्रपूर्णम् ॥१५१॥

इति श्रीदभिराजराजेन्द्रेण वालीद्वीपस्थोदयनविश्वविद्यालयेऽतिथि-
 प्राचार्यपदमधिरूढेन दुर्गाप्रसादाभिराजीसूनुना
 विरचितं बालीप्रत्यभिज्ञानशतकं
 परिपूर्णम्

दूतप्रतिवचनम्

(प्रणेता—डा० इच्छाराम द्विवेदी, पुराणोतिहासविभागाध्यक्षः
श्रीएकरसानन्दसंस्कृतविद्यालयः, मैनपुरी-२०५००१ उ०प्र०)
(गतांकादनुवर्तते)

कृष्णं द्रव्यं प्रचुरमनिशं वस्तु वैदेशिकं च,
संचिन्वाना दनुजवणिजो देशमध्ये रमन्ते ।
भोग्यं तेषां रमणकुशलाश्चापि बाला भवन्ति,
लोभार्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

(३३)

अन्वयः—दनुजवणिजः, अनिशं, कृष्णं, द्रव्यं, वैदेशिकं, वस्तु च
संचिन्वानाः, देशमध्ये, रमन्ते । तेषां, च, भोग्यं रमणकुशलाः
बालाः, अपि, भवन्ति । हि, लोभार्ताः, चेतनाचेतनेषु, प्रकृतिकृपणाः
(भवन्ति) ।

(३३)

अर्थः—राक्षसवृत्ति के व्यापारी निरन्तर काले धन तथा विदेशी
वस्तुओं का संग्रह करते हुए देश में आमोद प्रमोद में निरत रहते हैं ।
उनके भोग्य पदार्थ रतिकुशल युवतियाँ (वेश्याएँ) भी हुआ करती
हैं । सत्य है, लोभ के वशीभूत पुरुष क्या जड़, क्या चेतन सभी के
प्रति स्वभाव से ही दीन (याचक) होते हैं ।

[३४]

चौरा जाता नगरधनिकास्तस्करा नेतृभूता,
 वेश्या यास्ता दलितदयिताः शिक्षकास्तेऽपि मूढाः ।
 सन्तः सर्वे विलयमधुना हा प्रयाताः कुतश्चिद्,
 नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥

(३४)

अन्वयः—चौराः, नगरधनिकाः, जाताः, याः, वेश्याः, ताः
 दलितदयिताः (ये) शिक्षकाः, ते, अपि (च) मूढाः (सन्ति) हा ! अधुना
 सर्वे, सन्तः, कुतश्चिद्, विलयं, प्रयाताः, दशा, चक्रनेमिक्रमेण, नीचैः
 उपरि, च गच्छति ।

(३४)

अर्थः—जो पहले चोर थे अब वे नगर सेठ हो गये हैं। जो
 वेश्याएँ हैं वे (अब) अपने प्रेमियों को पीड़ा पहुँचा रही हैं। जो
 शिक्षक हैं वे स्वयं अज्ञानी हैं। दुःख की बात है कि इस युग
 में सभी सत्पुरुष न जाने कहाँ खो गये हैं। सच है, (काल की),
 स्थिति पहिले की धुरी की भाँति कभी ऊपर तो कभी नीचे होती
 रहती है ।

[३५]

यस्मिन्देशे परमसुखदे पञ्चवारां पवित्रे,
 ऋद्ध्या सिद्ध्या प्रचुरविभवैर्योजनाः प्रागनन्दन् ।
 बाला वृद्धा युवतियुवका हृष्टपुष्टा बलाद्याः,
 हन्यन्ते ते प्रतिदिनमहो तत्र हातंकवादः ॥

(३५)

अन्वयः—अहो ! पञ्चवारां, पवित्रे, परमसुखदे, यस्मिन् देशे,
 प्राक् ये जनाः ऋद्ध्या, सिद्ध्या, प्रचुरविभवैः (च) अनन्दन् हा ! तत्र
 ते हृष्टपुष्टाः बलाद्याः, युवतियुवकाः, प्रतिदिनम्, आतंकवादः
 हन्यन्ते ।

(३५)

अर्थः—अहो ! पाँच (नदियों के) जलों से पवित्र (अपनी शस्य
 सम्पदा के कारण) अत्यन्त सुखदायी जिस (पंजाब) देश (राज्य) में
 पहिले जो लोग ऋद्धि, सिद्धि एवं विविध सम्पदाओं से (युक्त होकर)
 आनन्दित रहा करते थे, दुःख है अब वहीं वे हृष्ट, पुष्ट एवम् बलवान्
 युवक युवतियाँ आतंकवादियों के द्वारा (निर्दयतापूर्वक) मारे जा
 रहे हैं ।

[३६]

येऽपुः पूर्वं ह्यमृतसरसः पुण्यपीयूषवारि
 क्रोधान्धास्ते गरलमधुना हिंसका उद्गिरन्ति ।
 तत्रातंकं विकटघटितं हेमदेवालयेऽपि,
 नित्यं नूतनं विविधभयदं दिक्षु विस्तारयन्ति ॥

(३६)

अन्वयः—पूर्वम्, ये हि अमृतसरसः, पुण्यपीयूषवारि, अपुः अधुना
 ते क्रोधान्धाः, हिंसकाः (च सन्तः) गरलम् उद्गिरन्ति । तत्र हेम-
 देवालयेऽपि, विकटघटितम्, आतंकम्, नित्यम् नूतनम्, विविधभयदम्
 दिक्षु, विस्तारयन्ति ।

(३६)

अर्थः—पहले जो अमृतसर में (श्रद्धापूर्वक लेकर) अमृत के
 समान पवित्र जल पिया करते थे वे ही (कुछ राह भटके) लोग हिंसा
 में लिप्त हैं और क्रोध में अन्धे हो (अपना विवेक छोड़कर) विष
 उगल रहे हैं । वहाँ के स्वर्ण मन्दिर में ही विकट (कूटनीतिमय)
 आतंकवाद (का षड्यन्त्र) रचा गया है, उसे वे लोग नित्य नवीन
 और विविध जनों को समान रूप से भयकारी बनाते हुए दिशाओं
 में फैला रहे हैं ।

[३७]

उक्तं यत्ते प्रथमसुकृतैः सज्जना आद्रियन्ते,
 सन्तो भ्रातर्विलयमधुना ते प्रयाताः कुतश्चित् ।
 रात्रौ कश्चिद् विशति शरणापेक्षया मित्रगेहे,
 तं मन्यन्ते क्षुभितहृदया आगतं शत्रुमेव ॥

(३७)

अन्वयः—भ्रातः ! सज्जनाः प्रथमसुकृतैः (सुकृतिनः) आद्रियन्ते ।
 इति यत् ते प्रथमम् उक्तम्, ते, सन्तः, अधुना कुतश्चित् विलयम्,
 प्रयाताः । (अधुना यदि) शरणापेक्षया कश्चित् रात्रौ मित्रगेहे विशति
 (तदा) क्षुभितहृदयाः तम् आगतं, शत्रुमेव, मन्यन्ते ।

(३७)

अर्थः—हे भाई, (कभी) तुमने पहिले कहा था कि सज्जन (अपने
 साथ) किये गये पहिले उपकारों को ध्यान में रखकर (उपकारी का)
 आदर सम्मान (एवम् आतिथ्य) किया करते हैं, पर अब वे ऐसे
 सज्जन (न जाने) कहाँ लुप्त हो गये हैं । अब तो यदि टिकने की
 आशा से रात्रि में कोई व्यक्ति (अपने) मित्र के घर में प्रवेश
 करता है तो वे लोग उसे ऐसा मानते हैं कि यह 'हमारा' शत्रु ही
 आया है ।

[३८]

सुन्दर्यस्ताः पथि न मिलिता उद्गृहीतालकान्ताः,
 केशास्तासामगुरुरहिता नापितैः कृत्तपूर्वाः ।
 शैम्पूद्रव्यैः सुरभिमसृणा व्यूटिकावीथिकासु,
 दृष्टा बन्धो चकितचकितं ते मया भिन्नबन्धाः ॥

(३८)

अन्वयः—बन्धो ! पथि, उद्गृहीतालकान्ताः, ताः, सुन्दर्यः, न मिलिताः, तासाम् केशाः नापितैः कृत्तपूर्वाः अगुरुरहिताः (च आसन्) व्यूटिकावीथिकासु, शैम्पूद्रव्यैः, सुरभिमसृणाः भिन्नबन्धाः (च) ते, मया, चकितचकितम्, दृष्टाः ।

(३८)

अर्थः—हे भाई, (मुझ मेघ को देखने के लिए) अपने घुँघराले बालों को ऊपर की ओर किये हुए वे (तुम्हारे द्वारा बतलाई गई पहिले जैसी) सुन्दरियाँ मार्ग में नहीं मिलीं । अब (उनके) वे केश (कई शैली में) नाइयों द्वारा छोटे कर दिये गये हैं, अगुरु की गन्ध से सुवासित भी नहीं है बल्कि ब्यूटी पार्लरों में शैम्पू प्रसाधनों द्वारा उन्हें सुगन्धित तथा चमकीला किया गया है, (वेणी के स्थान पर) पूर्णतया खुले (हुए लहरा रहे) हैं । मैं उन्हें (इस परिवर्तन के कारण) आश्चर्यं चकित हो देर तक देखता रहा ।

[३६]

मुञ्चन्ते हा सुभग ! सुरभि वर्षणाद् ये दिगन्ते,
 केदारास्ते विविधमलिनैरुर्वरैर्नष्टगन्धाः ।
 अन्नं सर्वं विरसमभवद् रोगसंवर्द्धकञ्च,
 तत्किं वच्मि प्रकटमधुना षड्रसास्तेऽपि नष्टाः ॥

(३६)

अन्वयः—सुभग ! ये, वर्षणाद्, दिगन्ते सुरभि, मुञ्चन्ते हा ! ते
 केदाराः अधुना विविधमलिनैः, ऊर्वरैः, नष्टगन्धाः (सन्ति) सर्वम्,
 अन्नम्, विरसम्, रोगसंवर्द्धकम् च अभवत् । तत्, किं प्रकटम्, वच्मि,
 ते षड् रसा अपि नष्टाः ।

(३६)

अर्थः—हे नेत्रानन्दकारी (मित्र) ! वर्षा होने के कारण जो कभी
 दिशाओं में सुगन्ध बिखेरा करते थे अब वे खेत अनेक प्रकार के
 मलिन उर्वरकों द्वारा अपनी सुगन्ध खो चुके हैं । सभी प्रकार का
 अन्न भी स्वादरहित एवं रोगवृद्धिकारक हो गया है । क्या-क्या
 साफ-साफ कहूँ अहा वे (मधुर, अम्ल आदि) छह रस (जो खाद्य
 वस्तुओं में हुआ करते थे) अब नष्ट हो चुके हैं ।

[४०]

आसारे मे प्रचुरजलदे हर्षदे शान्ततापे,
 क्रीडासक्ता विवृततनवः स्नानमग्ना न बालाः ।
 नष्टा तेषां श्रमविरचिता कार्गली नौर्मनोज्ञा,
 मल्हाराणि व्यपगतशुचान्यत्र मौनं भजन्ति ॥

(४०)

अन्वयः—प्रचुरजलदे, शान्ततापे, हर्षदे, मे, आसारे विवृततनवः, स्नानमग्नाः, क्रीडासक्ताः, बालाः, न, दृष्टाः । तेषां श्रमविरचिता, मनोज्ञा, कार्गली नौः, (अपि) नष्टा । व्यपगतशुचानि, मल्हाराणि, अपि अत्र, मौनं, भजन्ति ।

(४०)

अर्थः—(चारों ओर लंबालव) पानी (भर) देने वाली, तपन को दूर भगा देने वाली तथा आह्लाद प्रदान करने वाली मेरी वर्षा (की तेज झड़ी) में नंग धड़ंग हो नहा रहे तथा खूब खेल रहे बालक (नर्द सभ्यता के प्रचलन से) अब कहीं देखने को नहीं मिले । परिश्रम से बनाई गई उनकी सुहादनी कागज की नाव भी अब नष्ट हो गई है । तथा यहाँ (कहीं भी) उदासी को दूर भगा देने वाले मल्हार गीत भी (नहीं सुनाई पड़ते, मानो वे) पूर्णतया मौन भाव को प्राप्त हैं ।

[४१]

भोपालाख्ये महति नगरे चारुहर्म्ये प्रसिद्धे
 गत्वा पूर्वं सुखदरचनां तस्य दृष्ट्वा प्रसन्नः ।
 पश्चाद्भीतो विपुलजनताप्राणहर्तुः कुकालाद्,
 येनानीतः प्रलयपवनो गैसकाण्डो ह्यकाण्डे ॥

(४१)

अन्वयः—चारुहर्म्ये, प्रसिद्धे, भोपालाख्ये, महति, नगरे, गत्वा
 पूर्वम् 'अहम्' तस्य, सुखदरचनां, दृष्ट्वा प्रसन्नः (अभवम्) पश्चात्
 विपुलजनताप्राणहर्तुः (तस्मात्) कुकालाद्, भीतः (अभवम्) येन
 अकाण्डे गैसकाण्डः, प्रलयपवनः, आनीतः, हि ।

(४१)

अर्थः—सुन्दर भवनों से सम्पन्न, प्रसिद्ध भोपाल नामक विशाल
 नगर में पहुँचकर पहिले तो मैं वहाँ की सुखद (एवं सुनियोजित) नगर
 रचना को देखकर प्रसन्न हुआ किन्तु उसके थोड़े ही अन्तर से बहुत
 से मनुष्यों के प्राणों का (एक साथ) हरण लेने वाले उस दुष्ट काल
 से भयभीत हो उठा जिसने असमय में ही गैसकाण्ड रूपी प्रलय
 कालीन वायु को ला (उपस्थित) किया था ।

[४२]

तस्माद्देशात्स्वरितचरणैस्तेन यातोऽधुनापि,
 दीनाः लोका मरणविकला नेत्रमध्ये तरन्ति ।
 नेतारो हा ! मृतजनकृते दत्तवित्तं हरन्ति,
 दीनाश्चेत्थं पुनरपि मृता न्यायगेहं श्रयन्ते ॥

(४२)

अन्वयः—तेन (अहम्) तस्माद्, देशात्, त्वरितचरणैः यातः (अस्मि)
 अधुनाऽपि, (तत्रत्याः) मरणविकलाः, दीनाः, लोकाः (मम) नेत्रमध्ये
 तरन्ति । हा ! (एवं सत्यपि) नेतारः, मृतजनकृते दत्तवित्तं, हरन्ति,
 इत्थम् च पुनरपि मृताः (इव ते) दीनाः न्यायगेहं श्रयन्ते ।

(४२)

अर्थः—इसलिए मैं उस स्थान (भोपाल नगर) से शीघ्रता से पग
 बढ़ाते हुए चल दिया । अब भी मृत्यु से छटपटाते हुए (वहाँ के) दुःखी
 जन मेरी आँखों में तैर रहे हैं । उस पर भी दुःख की बात यह और
 है कि मृत्यु के कारण (मृतक के परिवार जनों को शासन द्वारा
 सहायतार्थ) दिये गये धन को (स्थानीय) नेता हड़प रहे हैं, अतः वे
 दुःखी जन (इस नवागत संकट से) पुनः मरे हुए से (अतिशय पीड़ित)
 होकर न्यायालय की शरण ले रहे हैं ।

[४३]

दीर्घैर्घोषैः श्रवणसुभगेरुच्छिलीन्ध्रां जनेषु,
छत्राका अप्यशुचिभरिता मूल्यमुच्चैर्वधानाः ।
विक्रीयन्ते ह्यधिकद्विशतं रूप्यकैः प्रस्थमात्रम्,
पुष्पन्त्येते रतिकुशलतां कच्चिदेतच्छ्रुतं ते ॥

(४३)

अन्वयः—अशुचिभरिताः (अपि) उच्चैः, मूल्यम्, दधानाः, उच्छि-
लीन्ध्राः, छत्राकाः, जनेषु, श्रवणसुभगैः, दीर्घैः घोषैः, अधिकद्विशतैः
रूप्यकैः प्रस्थमात्रं, विक्रीयन्ते । एते, रतिकुशलतां, पुष्पन्ति एतत्, ते,
श्रुतं, कच्चित् ।

(४३)

अर्थः—अपवित्रता से परिपूर्ण होने पर भी ऊँचे मूल्यों पर बिकने
वाले शिलीन्ध्र के छत्ते (कुकुरमुत्ते) कर्णप्रिय उच्च स्वरों में (सब्जी
विक्रेताओं के द्वारा) बेचे जाते हैं । ये (इतने महँगे होते हैं कि) दो
सौ रुपए से भी अधिक रूप्यों में शकिलोग्राम के भाव से बिकते हैं ।
क्या तुमने सुना है कि ये रति शक्ति की वृद्धि करते हैं (इनके महँगे
होने का एक कारण यह भी है, वैसे ये अत्यन्त स्वादिष्ट भी होते हैं ।)

[४४]

द्वित्रा दृष्टा वृषभसहिताः कर्षकाः सीरलग्नाः,
 प्रयोऽभूवन् कृषिविरचने यन्त्रगोदारणानि ।
 दोलागीतं सरसमधुरं श्रूयते नो कुहाऽपि,
 श्रूयेतेदं यदि तदधुनाऽकाशवाणीकृपातः ॥

(४४)

अन्वयः—वृषभसहिताः (कर्षन्तः) द्वित्राः (एव) कर्षकाः सीरलग्नाः,
 दृष्टाः । प्रायः, कृषिविरचने, यन्त्रगोदारणानि, अभूवन् ।
 सरसमधुरम्, दोलागीतम् क्वापि, न, श्रूयते एव, अधुना, यदि,
 इदम्, तद्, आकाशवाणीकृपातः, श्रूयते ।

(४४)

अर्थ—अपने बैलों को साथ ले दो तीन कृषक ही हल से (जुताई करने में) लगे हुए थे, प्रायः खेती बाड़ी के कार्य में अब यान्त्रिक हलों (ट्रैक्टरों) का उपयोग होने लगा है । (अब पहिले की भाँति) रसीले और मीठे (नारी स्वरों में) हिडोले गीत कहीं भी तो सुनाई नहीं पड़ते । अब ये यदि कभी सुनाई पड़ते भी हैं तो आकाशवाणी की कृपा से ही (ऐसा संभव हो पाता है ।)

[४५]

सोऽयं देशः प्रथितविदिशाराजधान्या दशार्णः,
 निःश्रीको हा विगतविभवो दीनहीनो हि जातः ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रतनुसलिलां वेत्रवत्याश्च धारां
 दुर्भाग्यं स्वं विकलमनसा भावयन् रोदितो व ॥

(४५)

अन्वयः—हा ! सोऽयं प्रथितविदिशाराजधान्याः दशार्णः देशः,
 निःश्रीकः, विगतविभवः दीनहीनः (च) जातः हि । (अयम्)
 वेत्रवत्याः, प्रतनुसलिलां, धारां, च दृष्ट्वा, विकलमनसा, स्वं,
 दुर्भाग्यं, भावयन् रोदिति, इव (लक्ष्यते) ।

(४५)

अर्थः—(अतीत में) विदिशा नाम की प्रसिद्ध राजधानी वाला यह
 (महान्) दशार्ण देश अब अपने धन धान्य और शोभा को खो कर
 दीन हीन हो गया है । यह (अपने पास बह रही) वेतवा की जल
 की स्वल्पता के कारण क्षीण धारा को देख कर व्याकुल मन से इसे
 अपना दुर्भाग्य मानता हुआ रोता सा प्रतीत होता है ।

[४६]

ख्यात वद्यं रमणरहिता दुर्बला वीर्यहीनाः,
 दाशार्णास्ते रसिकयुवका नित्यमन्वेषयन्ति ।
 वेश्यास्ता हा ! पुलिसभयतस्त्यक्तदेशाः प्रयाताः,
 दूरं याता परिमलकथा सन्निकर्षेण यूनाम् ॥

(४६)

अन्वयः—ते, दाशार्णाः रसिकयुवकाः, (सम्प्रति) दुर्बलाः, वीर्य-
 हीनाः (अतः) रमणरहिताः (सन्तः) नित्यम्, ख्यातं, वद्यम्,
 अन्वेषयन्ति । ताः वेश्याः (च) पुलिसभयतः, त्यक्तदेशाः (सत्यः)
 प्रयाताः । यूनां, सन्निकर्षेण, परिमलकथा, दूरं, याता ।

(४६)

अर्थ—हा ! दशार्ण (देश) के वे (प्रसिद्ध) रसिक युवक (जिनके
 उद्दाम यौवन की महाकवि कालिदास द्वारा प्रशंसा की गयी थी)
 अब बल और वीर्य से हीन होकर अपनी रतिशक्ति खो चुके हैं ।
 इन दिनों वे नित्य ही (अपनी खोई हुई शक्ति को पुनः पाने के लिए)
 किन्हीं प्रसिद्ध वद्य (कविराज) को खोजने में लगे रहते हैं । वे
 वेश्याएँ (जिनके सौन्दर्य का उन्हीं महाकवि कालिदास ने रोचक
 वर्णन किया है) पुलिस के भय से इस स्थान को छोड़कर (यहाँ से)
 दूर चली गयी हैं । युवकों के अंगराग की सुगन्ध (से पत्थर भी
 भहकने लगते थे, इस) की चर्चा भी तो अब (बीते युग की बात
 होकर) बहुत दूर जा पहुँची ।

[४७]

रेवा खिन्ना प्रतिदिनमहो बन्धकृद्धिविबद्धा,
ठेकेदारैः परमनुदिनं छिद्यते काननं तत् ।
सीमेण्टार्थं कणविरचने यन्त्रशालाऽसुरीभिः,
तुङ्गो विन्ध्यो व्यथितहृदयश्चूर्ण्यते पिष्यते च ॥

(४७)

अन्वयः—हा, प्रतिदिनम्, बन्धकृद्धिः, विबद्धा, रेवा, खिन्ना (आस्ते) परम्, अनुदिनम्, ठेकेदारैः, तत्, काननं, छिद्यते, यन्त्र-शालासुरीभिः, सीमेण्टार्थम्, कणविरचने, तुङ्गः, विन्ध्यः व्यथित-हृदयः (भवन्) चूर्ण्यते, पिष्यते, च ।

(४७)

अर्थः—अहो ! प्रतिदिन बाँध लगाने वाले पुरुषों के द्वारा बाँध लगाई गई रेवा नदी (धीमे धीमे बहती) उदास सी दिखलाई पड़ती है । इतना ही नहीं, ठेकेदारों के द्वारा प्रतिदिन (यहाँ का) घना वन काटा जा (कर नष्ट हो) रहा है । यहाँ राक्षसी जैसी (विशाल) आकार की फैक्टरियों के द्वारा सीमेण्ट के लिए (पत्थर का) कण बनाने के कार्य में ऊँचा (एवम् गौरवशाली) विन्ध्य पर्वत चूर चूर करके (वारीक) पीसा जा रहा है । इस (दुष्कृत्य) से इस पर्वत का हृदय अत्यन्त पीड़ित (या छलनी छलनी) हो रहा है ।

[४८]

गच्छन्तीनां प्रियतमगृहं सौम्य यासामभूवम्,
 विद्युद्भासा, सरलविधिना मार्गकृत्युन्दरीणाम् ।
 मालव्यस्ता मधुरवदनाश्चारुहासे प्रसिद्धाः,
 मुम्बय्यां हाऽभिनयकुशलास्तारिका हन्त ! जाताः ॥

(४८)

अन्वय—सौम्य ! प्रियतमगृहं गच्छन्तीनां, यासां, सुन्दरीणाम्
 विद्युद्भासा, सरलविधिना, (अहम्) मार्गकृत्, अभूवम् । हा हन्त !
 मधुरवदनाः, चारुहासे, प्रसिद्धाः, ताः, मालव्यः, मुम्बय्याम् अभिनय-
 कुशलाः, तारिकाः, जाताः ।

(४८)

अर्थ—हे स्नेही मित्र ! (वर्षा ऋतु में, रात्रि के समय) अपने
 प्रियतम के घर (अभिसार करने) जा रही जिन सुन्दरियों का बिजली
 चमकाने जैसी सरलविधि से मैं (मेघ) मार्गदर्शक हुआ करता था,
 अपनी मुखाकृति के भाधुर्य एवम् (शुभ्रदन्तपंक्ति के कारण) सुन्दर
 हँसी के लिए प्रसिद्ध मालव देश की वे ही सुन्दरियाँ अब (अपने
 प्रियतम को त्याग कर) बम्बई में अभिनय कला में कुशल (सिनेमा
 की) अभिनेत्रियाँ हो गयीं हैं । हा ! यह क्या हो गया !

[४६]

भग्ना मार्गा मलिनमलिनाः पंकिलाः पूतिवाताः,
 दृश्यन्ते च घृणिततनवः शूकरा वीथिकासु ।
 शिप्रा जाता विगतजलजा दूषितापेयनीरा,
 तस्या वातः प्रियतिम इवाभाति नोऽवन्तिकायाम् ॥

(४६)

अन्वयः—अवन्तिकायाम् भग्नाः, मलिनमलिनाः, पंकिलाः
 पूतिवाताः, मार्गाः, वीथिकासु, च घृणिततनवः, शूकराः, दृश्यन्ते ।
 शिप्रा दूषितापेयनीरा (अतः) विगतजलजा (च) जाता, । तस्या
 वातः (अधुना) प्रियतनः इव, नो, आभाति ।

(४६)

अर्थ—(आज की) उज्जयिनी नगरी में सड़कें (मरम्मत न होने
 के कारण) टूटी फूटी (नियमित झाड़ न लगने के कारण) बहुत गन्दी
 (नालियों के रुक जाने के कारण) कीचड़ से भरी हुई तथा (स्थान
 स्थान पर कूड़े के ढेर लगे होने के कारण) दुर्गन्ध से परिपूर्ण हैं ।
 यहाँ की गलियों में (विष्टा और कीचड़ में सने हुये) घिनौने शरीर
 वाले सुअर (बेरोकटोक घूमते) दिखलाई पड़ते हैं । (यहाँ की) शिप्रा
 नदी में कमल भी नहीं रहे तथा उसका जल भी दूषित होने से पेय
 नहीं रहा । सवेरे (शीतलता और सुगन्ध के अभाव में) शिप्रा का
 वायु भी अब प्रियतम सा नहीं प्रतीत होता ।

[५०]

वर्षे वर्षे नगरकृतिनो देवतोत्थानवत्या-
 मेकादश्यां विपुलविदुषां मेलनं योजयन्ते ।
 तस्मिंस्तुत्वा कविकुलगुरुं श्रद्धया कालिदासं,
 काव्यालापैरमृतमधुरैः सादरं संस्मरन्ति ॥

(५०)

अन्वयः—वर्षे, वर्षे, नगरकृतिनः, देवतोत्थानवत्याय, एकादश्याम्,
 विपुलविदुषां, मेलनं, योजयन्ते । तस्मिन्, कविकुलगुरुं, कालिदासं
 श्रद्धया, स्तुत्वा, अमृतमधुरैः, काव्यालापैः (च तं) सादरं,
 संस्मरन्ति ।

(५०)

अर्थ—प्रतिवर्ष इस (उज्जैन) नगर के विशिष्ट नागरिक देवोत्थान
 एकादशी के दिन अनेक विद्वानों का सम्मेलन आयोजित करते हैं ।
 इस सम्मेलन में वे कविकुल गुरु कालिदास की श्रद्धापूर्वक प्रशंसा
 करते हुए अमृतसदृश मधुर काव्य-चर्चाओं से उनका सादर स्मरण
 करते हैं ।

[५१]

“पुर्यामस्यां विलसति पुरश्चेकतो भैरवोऽय-
मम्बा साक्षाद् दिशति विभवं सा गढे कालिकाख्ये ।
कृष्णः पूर्वं स्वगुरुभवने सर्वशास्त्राण्यशिक्षत्”-
इत्यागन्तून् रमयति जनोऽद्यापि चावन्तिकोऽत्र ॥

(५१)

अन्वय—अस्यां, पुर्याम्, एकतः, अयम्, भैरवः, पुरः, विलसति
(अपरतः) कालिकाख्ये गढे, सा, अम्बा साक्षात् (वसन्ती) विभवं,
दिशति । पूर्वम्, स्वगुरुभवने, (वसन्) कृष्णः, च सर्वशास्त्राणि,
अशिक्षत् इति, आवन्तिकः, जनः, अद्यापि, अत्र, आगन्तून्, रमयति ।

(५१)

अर्थ—इस (उज्जयिनी) नगरी में एक ओर ये भैरव जी सामने
ही (प्रत्यक्ष) निवास करते हैं, तो दूसरी ओर कालिकागढ़ में प्रसिद्ध
जगदम्बा देवी साक्षात् विराजमान रहकर (भक्तों को) धन-धान्य
प्रदान करती हैं । यहीं प्राचीन काल में अपने गुरु (ऋषि सान्दीपनि)
के घर निवास करते हुए भगवान् कृष्ण ने सभी शास्त्रों की शिक्षा
प्राप्त की थी । इस प्रकार आज भी अवन्ती के लोग यहाँ आने वाले
भ्रमणार्थियों को (बतला कर) प्रसन्न करते हैं ।

[५२]

अम्भोविन्दूस्तुहिनसदृशान् वर्षितुं सम्प्रवृत्तम्,
 दृष्ट्वा मां तैरधिकृतजनैर्घोषितश्चावकाशः ।
 रेनीडेऽन्तर्भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेत्,
 कण्ठाश्लेषप्रणयिनि जने किं पुनर्दूरसंस्थे ॥

(५२)

अन्वयः—तैः, अधिकृतजनैः, च, तुहिनसदृशान्, अम्भोविन्दून् च
 वर्षितुम्, सम्प्रवृत्तम्, मां, दृष्ट्वा, अवकाशः, घोषितः । सुखिनः,
 अपि, चेत्, रेनी डेऽन्तः, कण्ठाश्लेषप्रणयिनि, जने अन्यथावृत्ति,
 भवति, पुनः (तस्मिन्) दूरसंस्थे किम् (न भवति) ।

(५२)

अर्थ—वहाँ (उस उज्जयिनी नगरी में) अधिकारी जनों ने मुझे
 ओस जैसी जल की बूँदों को बरसाने में संलग्न देखकर अवकाश
 घोषित कर दिया । वर्षा के दिन में तो (अपनी पत्नी के पास रह
 रहे) संयोगी पुरुष का भी मन कण्ठालिग्नयोग्य (प्रियतमा) के प्रति
 उत्सुक हो जाता है । पुनः यदि वह दूर हो तो उसके प्रति उत्सुकता
 के विषय में कहना ही क्या ?

[५३]

एकं दृश्यं सुभगसुखदं तत्र दृष्टं मयेद-
 मुष्णं चायं ललितकपिशं बिस्कुटेः संगमय्य ।
 वर्षाकाले सुखदपवने बन्धुमित्रं रसज्ञैः,
 सार्द्धं सर्वं लघुनि चषके नन्दिताः सिप्सिपन्ति ॥

(५३)

अन्वयः—तत्र, मया सुभगसुखदम्, इदम्, एकम्, दृश्यम्, दृष्टम्
 (यत्) सुखदपवने, वर्षाकाले, सर्वे, लघुनि चषके, ललितकपिशम्,
 उष्णम्, चायम्, बिस्कुटेः संगमय्य, रसज्ञैः बन्धुमित्रैः सार्द्धम् नन्दिताः
 (सन्तः) सिप्सिपन्ति ।

{ ५३ }

अर्थः—मैंने वहाँ (उस उज्जयिनी नगरी में, प्राचीन काल के दृश्य
 से पूर्णतया भिन्न) एक सुन्दर और सुखद दृश्य देखा कि अधिकांश
 (नगरवासी) जन वर्षाकाल में (जब पानी बरस रहा होता) और
 सुखद शीतल वायु के झकोरों (का क्रम चल रहा होता, तब ऐसे
 सहावने क्षणों) में छोटे-छोटे प्यालों में (उड़ेली गयी) सुन्दर कत्यई
 रंग की गरम-गरम चाय को अपने प्रिय रसिक बन्धुजनों के साथ
 हर्षित होते हुये सिप करते हैं ।

[५४]

दोर्घीकुर्वन् कटुकलकलं वाहनानां समन्ता-
 च्चाहोरात्रं भुवि तरलयन् क्षुद्रपेट्रोलगन्धम् ।
 तत्र स्त्रीणां हरति सुरतग्लानिमद्यापि सद्यः
 पंखावातः प्रियतम इव प्रार्थनाचाटुकारः ॥

(५४)

अवयवः—तत्र, अद्यापि, समन्तात्, वाहनानां, कटुकलकलं, दोर्घी-
 कुर्वन् भुवि च, अहोरात्रम्, क्षुद्रपेट्रोलगन्धम्, तरलयन्, पंखावातः
 प्रार्थनाचाटुकारः, प्रियतम इव, स्त्रीणां, सुरतग्लानि, सद्यः, हरति ।

(५४)

अर्थ—उस अवन्ती नगरी में आज भी चारों ओर से उठ रहे
 वाहनों के कटु कलकल शब्द की वृद्धि करता हुआ तथा दिन रात
 विषैली पेट्रोल की गन्ध की पृथ्वी मण्डल पर विखेरता हुआ (बिजली
 के) पंखे से उद्भूत वायु रति याचना के लिए मधुभाषी प्रियतम की
 भाँति स्त्रियों की भोगजन्य थकान को शीघ्र दूर करता है ।

[५५]

कर्ता भर्ता सकलजगतां चापि हर्ता य आस्ते,
 शिप्रातीरे निवसति गणैर्यो महाकालनामा ।
 तं प्राप्तोऽहं प्रणतिमनसा सान्ध्यकाले पवित्रे,
 तत्रार्तिक्यं नयनफलदं वीक्ष्य धन्यो ह्यभूवम् ॥

(५५)

अन्वयः—य, सकलजगतां, कर्ता भर्ता तथा अपि च हर्ता आस्ते,
 यः (च) महाकालनामा (सन्) शिप्रातीरे, गणैः निवसति, अहम्, पवित्रे,
 सान्ध्यकाले प्रणतिमनसा, तं प्राप्तः, तत्र, नयनफलदम्, आर्तिक्यं, वीक्ष्य
 धन्यः, अभूवम्, हि ।

(५५)

अर्थः—जो समस्त संसार के कर्ता, भर्ता तथा संहर्ता हैं तथा जो
 महाकाल के नाम से शिप्रा नदी के तट पर अपने गणों समेत निवास
 करते हैं, उन्हें प्रणाम करने की इच्छा से मैं पवित्र सन्ध्या काल में
 उनके निकट उपस्थित हुआ तथा वहाँ पर नेत्रों को सफल करने
 वाली (उनकी) आरती देखकर निश्चय ही धन्य हुआ ।

[५६]

सर्वं विद्वं विपरिणमयच्छङ्करः स्वीयशक्त्या,
 एको देवः प्रकटमहिमा स स्वभूरुज्जयिन्याम् ।
 आस्ते शिप्राशुभजलकणैः धौतलिङ्गः प्रसन्नः,
 पूर्णकुर्वन् सकलजनताकामनानल्पपात्रम् ॥

(५६)

अन्वयः—उज्जयिन्याम्, सः एकः, देवः प्रकटमहिमा, स्वभूः शंकरः,
 स्वीयशक्त्या, सर्वं, विद्वं, विपरिणमयन् शिप्राशुभजलकणैः धौतलिङ्गः,
 प्रसन्नः (सन्) सकलजनता-कामनानल्पपात्रं, पूर्णकुर्वन्, आस्ते ।

(५६)

अर्थः—उज्जयिनी नगरी में वह एकमात्र देव, प्रकट महिमाशाली,
 स्वयम्भू शंकर अपनी शक्ति से सारे संसार को संचालित करते हुए,
 शिप्रा नदी के शुभजलकणों से स्नान कराये जाने पर प्रसन्न होकर
 अपने समस्त भक्तों के याचनाओं के विशाल पात्र (मनोरथ) को
 परिपूर्ण करते हुए निवास करते हैं ।

[५७]

रम्यं दृश्यं नयनसुखदं तत्र रुद्राभिषेके,
विद्वद्वृन्दे मुखरितदिशोर्मन्त्रपाठैः पवित्रम् ।
दृष्टं, शैवी परमरमणी पद्धतिः संश्रुता च
धन्यश्चाहं मुदितमनसा श्रद्धया तं ननाम ॥

(५७)

अन्वयः—तत्र, रुद्राभिषेके, नयनसुखदं, विद्वद्वृन्देः, मुखरित-
दिशैः, मन्त्रपाठैः, पवित्रं, रम्यं दृश्यम्, दृष्टम्, परमरमणी, शैवी,
च पद्धतिः संश्रुता । (इत्थम्) धन्यः च, अहम्, मुदितमनसा, श्रद्धया
तं, ननाम ।

(५७)

अर्थ—वहाँ (उज्जयिनी नगरी में) मैंने विद्वद्गणों द्वारा उच्च-
ध्वनि से किये जा रहे (वेद) मंत्रों के पाठों से पवित्र तथा नेत्रों को
सुख देने वाले रुद्राभिषेक का दृश्य देखा और अतिशय प्रिय लगने
वाली शैवी पद्धति को भी सुना । (इस प्रकार) मैं धन्य हो गया, और
(तब) मैंने प्रसन्न मन से श्रद्धा पूर्वक उन (रुद्रदेव) को प्रणाम किया ।

[५८]

अद्यावन्त्यामुदयनकथाकोविदा नैव वृद्धाः,
 जागर्तीयं तदपि नगरी श्रीनिवासं रथैः कौ ।
 नूनं जातः कविकुलगुरुः कालिदासः पुनः सः,
 पूर्णं देशे ललितकविता गीयते यस्य नित्यम् ॥

(५८)

अन्वयः—अद्य, अवन्त्याम्, उदयनकथाकोविदाः, वृद्धाः नैव (सन्ति) तदपि, इयं, नगरी, श्रीनिवासैः, रथैः कौ, जागर्ति । कविकुलगुरुः, सः नूनं जातः यस्यः, नित्यं, ललितकविता, पूर्णं, देशे, गीयते ।

(५८)

अर्थः—आज की अवन्ती नगरी में उदयन की कथा के ज्ञान वृद्ध जन नहीं हैं तथापि यह नगरी अपने शोभामय वाहनों से पृथ्वी पर जागृत (प्रसिद्ध) है । (उन वाहनों की मधुर ध्वनि से ऐसी प्रतीत होती है कि मानो कविकुलगुरु कालिदास यहाँ पुनः उत्पन्न हुए हों और उनकी मधुर कविता प्रतिदिन (प्रतिक्षण) सम्पूर्ण प्रदेश में गायी जा रही हो ।

(५८)

ध्वनिः—तथापि यह नगरी (प्रसिद्ध कवि श्री निवास जी रथके द्वारा पृथ्वी मण्डल पर अपना महत्त्व बनाये हुए है) ऐसा प्रतीत होता है मानो उनके रूप में कविकुलगुरु कालिदास ने पुनः जन्म लिया हो जिनकी मधुर कविता नित्य सम्पूर्ण देश में (प्रेम से) गाई जाती है ।

[५६]

जातो वंशे भुवनविदिते गुह्यकानां पवित्रे,
भाग्येनैतद् धनदवचसा विप्रयुक्तस्त्विदानीम् ।
एकान्ते त्वं जनकतनयापाविते पर्वतेऽस्मिन्
बन्धो शान्त्या गमयसि दिनान्युत्पथान् वर्जयित्वा ॥

(५६)

अन्वयः—हे बन्धो ! गुह्यकानां, भुवनविदिते पवित्रे, वंशे, जातः
(असि) इदानीम्, धनदवचसा, विप्रयुक्तः, एतत्, तु भाग्येन । त्वम्
जनकतनयापाविते, अस्मिन्, पर्वते, उत्पथान्, वर्जयित्वा, एकांते
शान्त्या, दिनानि, गमयसि ।

(५६)

अर्थः—हे बन्धु, यक्षों के लोकप्रसिद्ध पवित्र वंश में तुम उत्पन्न हुए
हो किंतु इस समय जो कुबेर के (शाप) वचन से (पत्नी) से वियुक्त हो
गये हो, यह सब तो भाग्यवश है । (इस पर भी संतोष है कि) तुम
देवी सीता के (संचरण) द्वारा पवित्र इस (रामगिरि)पर्वत पर
कुमार्गों का त्याग कर एकांत में शांति से दिन बिता रहे हो ।

[६०]

मानं कृत्वा विहरसि सखे साम्प्रतं त्वं युगेऽस्मिन्;
 मूर्खं मत्वा सकलमनुजास्तादृशं त्वां त्यजन्ति ।
 वाचालः सन् प्रतिदिनमतश्चाटुकारो भवेः भोः,
 मौनी नित्यं भवति हिलघुश्चाटुकृद् गौरवाय ॥

(६०)

अन्वयः—सखे! अस्मिन्, युगे, त्वं, साम्प्रतं, मानं, कृत्वा, विहरसि
 तादृशं, त्वाम् सकलमनुजाः मूर्खं, मत्वा, त्यजन्ति । भोः अतः (त्वम्)
 प्रतिदिनम्, वाचालः, सन्, चाटुकारः, भवेः । हि मौनी नित्यं, लघुः,
 भवति, चाटुकृत् (च) गौरवाय (भवति) ।

(६०)

अर्थ—हे मित्र ! इस (विषम) युग में तुम इस समय अपने मान
 का ध्यान रखते हुये (दूसरों से दूर) रहते हो किन्तु तुम जैसे मानशील
 को तो सभी मनुष्य मूर्ख समझ कर त्याग रहे हैं । (उत्सव आदि में
 तुम्हें आमिन्त्रत नहीं करते अथवा अन्य सामाजिक अवसरों पर
 तुम्हारी उपेक्षा करते हैं) अतः हे मित्र, तुम (अब से) प्रतिदिन
 (अधिकारियों की लम्बी चौड़ी प्रशंसा में) वाचाल होते हुए (उनके)
 चाटुकार बनो । क्योंकि (अब यही सच है) कि मौन रहने वाला नित्य
 ही अपमान पात्र बनता है और चाटुकार को गौरव दिया जाता है ।

[६१]

श्रुत्वा सर्वं विकृतचरितं भारतस्य प्रजायाः
 खिन्नो यक्षो विनतवदनो मौनमेवाललम्बे ।
 उद्भूतो हा तरलपवनस्तत्क्षणं पर्वताग्रे,
 क्षुद्रो मेघो गगनविवरे लज्जितो येन लीनः ॥

(६१)

अन्वयः—भारतस्य, प्रजायाः, सर्वं, विकृतचरितं, श्रुत्वा, खिन्नः, यक्षः विनतवदनः (सन्) मौनम्, एव, आललम्बे । हा, तत्क्षणं, पर्वताग्रे, तरलपवनः उद्भूतः क्षुद्रः मेघः, लज्जितः (सन्) गगनविवरे, लीनः ।

(६१)

अर्थ—भारतवर्ष की प्रजा का दोषमय सम्पूर्ण चरित्र सुनकर दुःखी यक्ष नीचे को मुख कर मौन हो गया । हा, (देववश) उसी क्षण (रामगिरि) पर्वत पर तीव्र वायु चलने लगा जिससे वह अल्पकाय मेघ लज्जित होकर मानो आकाश रूपी गुहा में छिप गया ।

[६२]

इच्छारामो यदपि चकितं दृश्यमेतल्लुलोके,
 मेघोक्तानां विविधवचसां साक्षिताञ्च प्रपेदे ।
 मत्तः सर्वं तदिह गदितं बान्धवाः संश्रृणुध्वम्,
 सर्वश्चेष्टं जगति लभतां तादृशं भो यतध्वम् ॥

(६२)

अन्वयः—इच्छारामः, यत्, अपि एतत्, दृश्यं, चकितं, लुलोके,
 मेघोक्तानां विविधवचसां, च साक्षितां, प्रपेदे । भो बान्धवाः ! इह
 तत् सर्वं गदितं, मत्तः, संश्रृणुध्वम् । जगति च सर्वं इष्टं लभतां, तादृशं,
 यतध्वम् ।

(६२)

अर्थ—(कवि) इच्छाराम ने जो भी यह दृश्य आश्चर्य चकित
 होकर देखा, तथा मेघ द्वारा कहे हुए जिन अनेक वचनों का वह साक्षी
 बना । हे भाइयो, इस सब कथन को आप यहाँ मुझसे सुनें तथा संसार
 में प्रत्येक प्राणी अपनी प्रिय वस्तु को प्राप्त करे, इस प्रकार का यत्न
 करें ।

○

ब्रूते सत्यं शिवं सुन्दरम्

(डा० परमानन्द शास्त्री, सिद्धार्थसदनम्, मैरिस-मार्गः, अलीगढम्)

ब्रूते सत्यं, शिवं, सुन्दरं, जनो मदीय-गीत-संसारम् ।
पश्यति सकृदपि नैवानन्तं क्षुब्धं संविस्पारावारम् ॥
पश्यति नो कति हस्त निखाता गीतभुवि प्रत्येकं स्वप्नाः ।
मम, ते, तस्य, यस्य कस्यापि स्रवदग्नयो ज्वलन्तः प्रश्नाः ॥
अन्तरश्नदसलिलैः सिक्तो लभते कश्चिदङ्कुराकारम् ।
ब्रूते सत्यं, शिवं, सुन्दरम्, जनो मदीय-गीत-संसारम् ॥
क्षणे क्षणे गतितं गभीरं लोकेऽलीकगभितं सत्यम् ।
जनचेतनाप्रस्तरं भित्त्वा जनयति भूमिकम्पसातत्यम् ॥
कविहृदये प्रागेव किन्त्वसौ कुरुते गिरिञ्जनासञ्चारम् ।
ब्रूते सत्यं, शिवं, सुन्दरम्, जनो मदीय-गीत-संसारम् ॥
कविः प्रतीक्ष्य तदावेगं हृदि विकटं रौद्रताण्डवं नृत्यम् ।
रसमावर्ज्यं सुन्दरं कुरुते जगत्यसत्यविकलितं सत्यम् ॥
तस्य शिवीकरणेऽतिशिविरयं निरुन्तति स्वमन्तराकारम् ।
ब्रूते सत्यं, शिवं, सुन्दरम्, जनो मदीय-गीत-संसारम् ॥
भस्मीकृताभिलाषोर्वरकैरुर्जयतीव गर्लतामूलम् ।
लोकार्पितनवपाटलपुष्पो निजहृदये गृह्णाति च शूलम् ॥
कला साऽस्य या मानसपरिधौ संहरतेऽखिल-भू-विस्तारम् ।
ब्रूते सत्यं, शिवं, सुन्दरम्, जनो मदीय-गीत-संसारम् ॥

राष्ट्रैक्यगीतम्

(डा० नलिनी शुक्ला, प्राध्यापिका, संस्कृत-विभागः,
आचार्य नरेन्द्रदेव महिला स्नातकोत्तर-
महाविद्यालयः, कानपुरम्)

पुष्पधानमस्माकं राष्ट्रं
चित्रगुच्छ-सन्निभा वयम्
नानाभाषा - देश-भषिताः
संहितशोभा तस्य वयम्

ऐक्यदर्शने सौख्यसर्जने चरितार्थता यतो जाता ।
मानवधर्मो मानवता चाराध्या सा भारतमाता ॥१॥

भवतु मन्दिरं भवतु मस्जिदं
गिरिजागृहं गुरोर्द्वारम्
वर्त्म समेषां जनकल्याणं
दिशति सदा यत्सुखसारम्
ईशवन्दनैः प्रीतिवर्षणैः वृत्तिरियं हृदि संजाता ।
मानवधर्मो मानवता चाराध्या सा भारतमाता ॥२॥

यया पोषिता यया वर्धिताः
स्नेहिलाञ्चले शस्यभृते
समं लालिताः समं पालिताः
क्व सौख्य-लेगोऽपि तां ऋते
ऋणं धारयामहे तदीयं दृढधारणा समायाता ।
मानवधर्मो मानवता सैवाराध्या भारतमाता ॥३॥

प्राणपणेरपि तस्या मानं
संरक्ष्यं कर्तव्यमिदम्
भिन्नाचार-विभेदं व्यक्त्वा
तुल्यवर्त्म गन्तव्यमिदम्
देशवासिनः! स्वीयसंस्कृतेः शिक्षैका भुवि विख्याता ।
मानवधर्मो मानवता चाराध्या सा भारतमाता ॥४॥

व्यवहार-गीता

(डा० रामेश्वरदत्त शर्मा, ३ विकासनगरम्, भिवानी)

सुखं जीवयितुं लोकाः, व्यवहरन्ति नैकधा ।
निन्दां स्तुतिं समादाय, मम नायमुपक्रमः ॥१॥
अनुभूतिः प्रमाधीना, बुद्धीन्द्रियमनोरमा ।
देश-काल-स्थितीनाञ्च, प्रभावं साप्यपेक्षते ॥२॥
नेत्र-रत्नममूल्यं हि, येन सर्वं विलोक्यते ।
पश्येत् तदेव नात्मानम्, सृष्टिर्दोष-गुणान्विता ॥३॥
जलार्ध-पात्रमालोक्य, जना रिक्तं प्रपूरितम् ।
पृथक्शस्तच्च पश्यन्ति, दृष्टिर्भावानुगामिनी ॥४॥
काम-क्रोध-जरा-व्याधि-लोभ-शोक-भयेष्वप्या
उद्वेलितो न यः प्राणी, नाद्राक्षं तादृशं यतिम् ॥५॥
अग्नेर्ज्वालास्त्रुणः शैत्यं, शाश्वतो धर्म ईक्ष्यते ।
काम-क्रोधादिकास्तद्वत्, प्रकृतेस्त्रिगुणान्विताः ॥६॥
जनेषु पाशवा भावाः, चेष्टास्वरूपगोचराः ।
दृश्यन्ते ते तु संस्काराः, अनेक-योनि-जन्मनाम् ॥७॥
अव्यर्थं मायया मूढैश्चतुराश्रमिभिर्जनैः ।
कामार्था उपभुज्येते, मोक्ष-धर्म-मिषेण तैः ॥८॥
जीवनस्य प्रतिक्षेत्रं गर्धो नृत्यति नग्नकः ।
विद्या, रक्षा, चिकित्सा च, निदंयं दूष्यते जनैः ॥९॥
कुकृत्य-कर्तृ-वृद्धानां, दृष्ट्वा यूनां प्रतिक्रियाम् ।
कीदृशः काल आयातः, दुस्साहसि वचस्त्वहो ॥१०॥
उपालम्भोऽस्ति लोकानाम्, वचस्तेषामुपेक्ष्यते ।
सारग्राहि फलापेक्षि, रुच्यधीनमिदं जगत् ॥११॥
अन्तःकलुषिता लोका बहिरुज्ज्वतां गताः ।
गूहे मूकाः सभा-शूराः, अहो ! याथार्थ्य-गोपनम् ॥१२॥
क्रियां विनोपदेष्टारः, वाग्जालेन च पण्डिताः ।
चेष्टन्ते जगदुद्धारं, अहो ! स्वात्म-प्रवञ्चना ॥१३॥
स्वयं शुद्धाः समे श्रेष्ठाः, सर्वे धर्मपरायणाः ।
अन्योऽन्यं दूषयन्त्येते, देशो अष्टोऽमुना कृतः ॥१४॥

अन्तारागो बहिस्त्यागो, झण्टाचार-कृते महान् ।
 नात्मानं मन्यते झण्टम्, अहो ! झण्टस्य घृण्टता ॥१५॥
 तीर्थ-मन्दिर-संस्थासु पूजा-सेवादिकर्मसु ।
 सत्सु महत्सु विद्वत्सु, धनंषेकातिशायिनी ॥१६॥
 धनि-निधनयो रूपम्, गर्त-वल्मीकयोरिव ।
 गर्तीयति धनी दीनम्, अहो ! श्रेष्ठः स गण्यते ॥१७॥
 यानासन्दीं ग्रहीतुं तु, युध्यन्ते यात्रिणो यदा ।
 सत्तार्थिनोऽपि तत् कुर्याः, किमु तत्र विडम्बना ॥१८॥
 पदार्थं ते सुरां वित्तं, तर्जनं हिसनं स्त्रियम् ।
 साधनानि प्रयुञ्जन्ति अहो ! गर्धा पदाप्तये ॥१९॥
 द्वा आरोपौ तु मन्येते, नेत्रकर्णौ पिधाय वै ।
 कामिन्या सह सम्बन्धः, पणकानाञ्च खादनम् ॥२०॥
 जाग्रति महिला अद्य, प्रतिक्षेत्रं समुद्यताः ।
 नोडडीयेतेव बद्धेयं, नूपुर-हार-रञ्जुभिः ॥२१॥
 सर्वकारो गजाकारो, नेत्रे निमील्य यात्ययम् ।
 बह्वृशनाति भृशं शेते, जागर्ति जनतांकुशैः ॥२२॥
 नव-शत-समा राज्यम्, परकीया अकुर्वत ।
 अस्मिता स्वाभिमानो नः, दास्यभावात् क्षयं गतौ ॥२३॥
 राष्ट्रिय-भावना नाद्य, तेजस्विता मनस्विता ।
 स्वाधीनदेशवद् गर्वः, श्रद्धा विश्वास - गौरवम् ॥२४॥
 दासता दुष्प्रभावोऽयं क्षुब्ध-स्वार्थयि बान्धवाः ।
 बान्धवान् घनन्ति शस्त्रास्त्रैः, जातेर्धर्मस्य नामतः ॥२५॥
 दिनद्वयाद्धि पूर्वं ये, आसनं कट्टरशत्रवः ।
 त एवाद्य गले लग्नाः, अहो ! सत्ता-चमत्कृतिः ॥२६॥
 जरा जीर्णोऽस्थिकंकालः, पीडितोऽसाध्य-रोगतः ।
 त्रायताहेति वृद्धोऽयम् अहो प्रिया जिजोविषा ॥२७॥
 शासनाय प्रजां सृष्ट्वा, प्रजापतिस्तु मोदते ।
 सैव स्वयं प्रभुभूयात्, का सा प्रजा भविष्यति ॥२८॥
 समस्तकार्यभारार्थं, गर्वभवत् प्रजापतेः ।
 आदेशपालनार्थं स्यात्, तत् प्रजातन्त्रमुच्यते ॥२९॥
 बहु दृष्ट्वा बहु श्रुत्वा, चिन्तयित्वा मुहुर्मुहुः ।
 ज्ञानमाडम्बर-ग्रस्तम्, आपादमस्तकं जगत् ॥३०॥

सङ्कीर्तन-सुधा-षोडशी

[रच०—डा० विन्ध्येश्वरीप्रसादमिश्रः 'विनयः', उज्जयिनी]

मङ्गलं मञ्जुलं लोकशोकापहं कीर्तिकल्याणवल्लीवितानं वरम् ।
 क्षेमदं प्रेमदं कामदं धामदं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥१॥
 शश्वदानन्दसन्दोहसन्धानकं श्रौतसिद्धान्तनिःस्पन्दभूतं नुतम् ।
 सन्ततं सद्भिरासेवितं सम्मतं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥२॥
 कृष्ण विष्णो हरे साधवोमाधव श्रीश वैकुण्ठलोकाधिनाथ प्रभो ।
 हे मुरारे मुकुन्देति सङ्गायनं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥३॥
 अश्रुधाराभिरापरितैलैर्चनं भावसान्द्रैर्विमुग्धैर्वचोभिः सदा ।
 राजते गात्रहर्षोद्गमैः सङ्कुलैः श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥४॥
 वेणुवोणामृदङ्गादितौर्यत्रिकैः सङ्गतं संभृतं रागसम्मूर्च्छनैः ।
 शोभते नृत्यलीलासु सस्मश्रितं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥५॥
 ब्रह्मरुद्रादिवृन्दारकैर्वन्दितं शेषगन्धर्वसिद्धादिभिः संश्रितम् ।
 नन्दितं नारदाद्यैर्भुनीन्द्रैर्मुदा श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥६॥
 व्यासबाल्मीकिशाण्डिल्यगर्गादिभिः संहिताकृद्भिरुनीयते यन्मुहुः ।
 तत्त्वविद्भिः शुकाद्यैः स्तुतं तन्महच्छ्रीहरेर्नाम सङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥७॥
 रुद्ररूपेण यद्वै मस्तसूनुना वानरेन्द्रेण सम्यक् समाराधितम् ।
 तन्महामोहमायापहं प्रत्यहं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥८॥
 यत् समादृत्य भीष्मोद्धवैर्भविकैरम्बरीषध्रुवैर्भक्तवृन्दैर्धृतम् ।
 मुग्धगोपाङ्गनाजीवनं त्रायतां तद् हरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥९॥
 यत्कुरूणां समाजे विपद्प्रस्तया त्रस्तया कृष्णया तृष्णया व्याहृतम् ।
 यत्प्रभावेण कृष्णोऽप्यगाद्वस्त्रतां तन्नुमः श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनम् ॥१०॥
 सुप्तपार्थेषु पार्श्वङ्गतः शङ्करो रोमरन्ध्रेऽस्य आकर्ण्य यन्निर्गतम् ।
 कृष्ण कृष्णेति वर्णद्वयं नृत्तवान् स्तूयते तद् हरेर्नामसङ्कीर्तनम् ॥११॥

सर्वशास्त्रे पुराणे च रामायणे भारते भाति यत्तत्त्वसारं परम् ।
 यत्तु गीतासु गीतं निवीतं भवे पातु तन्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥१२॥
 कृष्णचैतन्यमीराऽऽलवारंस्तथा सूरगोस्वामिदादूकबीराविकः ।
 स्वस्वरीत्या विधानेऽथ विस्तारितं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥१३॥
 राघवानन्तविक्रान्त सीतापते माधवानङ्गतात प्रपन्नाश्रय ।
 श्रीनृसिंहेति सञ्जल्पनं सस्वरं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥१४॥
 देव हे देवकीनन्दन श्रीपते राधिकाराध्य गोविन्द गोष्ठप्रिय ।
 केशिकंसादिसंहारकृत्पाहि मामित्यहो नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥१५॥
 प्रातरुत्थाय कृष्णे मतिं न्यस्य ये मानवाः साधु सङ्कीर्तनं कुर्वते ।
 तान् प्रपुष्णाति शश्वत्स्वयं चिद्घनं श्रीहरेर्नामसङ्कीर्तनं सुन्दरम् ॥१६॥

श्रीगान्धिचरित-वैशिष्ट्यम्

(डा० रमाकान्त शुक्लः, ६ वाणी विहारः, नयी दिल्ली-११००५६)

महात्मानः श्रीगान्धिनश्चरितं विश्वस्य नैकलैखकैर्विविधभाषासु, छाया-चित्रकारैर्विविधच्छायाचित्रेषु, चित्रकलाविशारदैर्विविधचित्रेषु, मूर्तिकारैर्मूर्तिषु चलचित्रनिर्मातृभिर्विविधचलचित्रेषु, तत्तत्कलाकोविदैः कलाकारैश्च तत्तत्कला-कृतिषु स्वप्रतिभानुसारं चित्रितम् । प्रायः सर्वास्वेव भारतीयासु भाषासु तस्य युगप्रेरणादायकं चरित्रं लैखकैः स्वलेखनीविषयीकृतम् । १९६६ तमेशवीयेऽब्दे केन्द्रीय-हिन्दी-निदेशालयेन श्रीभवानीप्रसाद मिश्र-डा० प्रभाकर माचवे-महाभागयोः सम्पादकत्वे 'मृत्युंजयो'ति शीर्षकेण काव्य-संकलनं प्रकाशितं यत्र संस्कृत-असमिया-अंग्रेजी-उडिया-उर्दू-कन्नड-कश्मीरी-गुजराती-तमिल-तेलुगु-पंजाबी-बंगला-मराठी-मलयालम-सिन्धी-हिन्दी-भाषासु रचिता अष्टा-शीति (८८) संख्यकाः कविताः संकलिताः सन्ति । एवमेव केचनान्येऽपि ग्रन्थाः लभ्यन्ते यत्र महात्मगान्धिनो जीवनं दर्शनं चाधारीकृत्य लेखाः कविताश्च प्रकाशिताः सन्ति ।

संस्कृतेऽपि महात्मानं गान्धिनमवलम्ब्य नैकानि गद्य-पद्यमयानि काव्यानि नाटकानि च विरचितानि येषु श्रीचारुदेवशास्त्रि-महाभागेन विरचितं 'श्रीगान्धि-चरितम्' अनितरसाधारणं वैशिष्ट्यं विभर्ति ।

श्रीगान्धिचरितकर्ता प्रो० चारुदेवः शास्त्री

श्रीचारुदेवशास्त्रिमहाभागः (८.५.१८९६—६.४.१९८७) संस्कृतस्याद्वितीयो विद्वान्, लब्धप्रतिष्ठो लेखकः, प्रभावी वक्ता ख्यातनामा परोपकारी चासीत् । पाणिनीयव्याकरणस्य तु स अगाधपाथोधिरेवासीत् । अत एव तन्मित्राणि प्रशंसकाश्च तमभिनवपाणिनिं व्यपदिशन्ति स्म । सदैव ज्ञानार्जने लीनः सन् शास्त्रिमहाभागः एकनवतिप्रायवर्षावस्थायामपि प्रत्यहं सप्ताष्टघण्टापर्यन्तं कार्यं करोति स्म । तस्य अविरतरिश्रमः, कार्यक्षमता, नियतजीवनञ्च यूनां कृते

आदर्शतां यान्ति । तत्प्रणीताः विंशतिसंख्याका ग्रन्थाः, 'व्याकरणचन्द्रोदयः' इति 'उपसर्गार्थचन्द्रिका' चेति, पञ्चखण्डात्मिके द्वे ग्रन्थमाले अष्टादश शोध-निबन्धाश्च प्रकाशिताः सन्ति ।

श्री शास्त्रिमहाभागः पञ्चाम्बु-प्रदेशस्य 'होशियारपुर' जनपदान्तर्गते अहियापुराख्ये ग्रामे पितुः श्रीरामकृष्णात् जनन्यां श्रीमत्यां भागवन्तीदेव्यां ८-५-१८९६ ई० तारिकायां जनि लेभे । तस्य प्राथमिकशिक्षा निकटस्थे 'टाँडा' ग्रामे 'एंग्लोवनकियूलर मिडिल-स्कूले' सम्पन्ना । परीक्षां समाप्य अयं जालन्धरे एस०डी०ए० एस० हाईस्कूले प्रवेशं लब्धवान् । तदनु लाहौरस्थे डी० ए० वी० कालेजे लब्धप्रवेशः सन् ततः एम० ए० परीक्षां प्रथमश्रेण्यां सर्वाधिकाङ्गलाभेन समुत्तीर्य स्वर्णपदकं प्राप्तवान् । इण्टरमीडियेट-बी०ए०-कक्षयोः विशेषयोग्यता-लाभादयं पंजाब-विश्वविद्यालयतः छात्रवृत्तिं लेभे ।

१९२१तः श्रीशास्त्रिमहाभागेन जालन्धरस्थे डी० ए० वी० कालेजे अध्यापनं प्रारब्धम् यद्यपि तदावधि तस्य एम० ए० कक्षायाः परीक्षाफलमपि नोद्घुष्टमासीत् । मासद्वयानन्तरं यदा परीक्षाफलमुद्घुष्टं तदास्य नियुक्तिः लाहौरस्थे डी० ए० वी० कालेजे संजाता यत्र हि असौ १९४७ ई० पर्यन्त-मध्यापायामास । देशविभाजनानन्तरं डी० ए० वी० कालेजे अम्बालानगरे पुनरुद्घाटिते सति १९४८ तः तेन पुनरपि तत्रैव अध्यापनं प्रारब्धम् । १९५१ तमेऽश्वीयेऽब्दे पञ्चपञ्चाशद्वर्षविस्थायां स डी०ए०वी० कालेज-सेवातोऽवकाशं प्राप्तवान् । तदनु किञ्चित्कालानन्तरं सोऽम्बालाकटके नवप्रारब्धे गान्धि-मैमोरियल-नेशनलकालेजे वर्षद्वयं यावदध्यापयामास । तदनु एकवर्षं यावत् दिल्लीस्थे पंजाब-विश्वविद्यालय क्रैमकालेजेऽध्यापितवान् ।

श्रीशास्त्रिमहाभागः संगीते प्रगाढां रुचिं निदधाति स्म । तेन कतिपय-वर्षैः, संगीतशास्त्रस्य नियताभ्यासः कृतः । कारयित्वा भावयित्वा च प्रतिभया समन्वितः स महात्मनो गान्धिनः जीवनचरितं १९३० तमेशवीऽयेव्दे 'श्रीगान्धि-चरितम्' इति ग्रन्थमाध्यमेन न्यग्रथनात् । अर्वाचीनसंस्कृतस्य अयं हि गद्यग्रन्थः श्रीशास्त्रिणो व्याकरणणाधिकारस्य, लोकचेतनायाः बोधस्य देशभक्तेष्वच सुतरां परिचायकः ।

श्रीशास्त्रिणः शोधकृतिषु सविशेषमुल्लेखनीये स्तः— 'व्याकरणचन्द्रोदयः' इति 'उपसर्गार्थचन्द्रिका' चेति ग्रन्थमाले । पञ्चखण्डात्मिका व्याकरण-चन्द्रोदय-ग्रन्थमाला २३३२ पृष्ठेषु सम्पूर्णा । अस्याः प्रकाशनं १९६९ तः १९७३ पर्यन्तं संजातम् । उपसर्गार्थचन्द्रिका १२०० पृष्ठेषु प्रकाशिता ।

प्रो० शास्त्री भर्तृहरेः वाक्यपदीयस्य प्रथमकाण्डस्य सर्वप्रथमः परिष्कर्ता आसीत् । वाग्व्यवहारादर्शः, महाभारतवचनमृतं, श्रीमद्भागवतभाषापरिच्छेदः रामचरितामृतम्, नारदीयपुराणस्य भूमिका इत्यादयः अनेके महत्त्वपूर्णः ग्रन्थाः श्रीशास्त्रिणः कीर्तिं विस्तारयन्ति ।

प्रो० शास्त्र संस्कृतसाहित्यस्य अपूर्वसेवार्थमनेकशो राष्ट्रीयसम्मानेन सत्कृतो जातः । १९६५ तमेशवीयेऽब्दे अखिलभारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनस्य स्वर्णजयन्त्यवसरे तत्कालीनभारतराष्ट्रपतिना डा० राधाकृष्णन्-महाभागेन श्रीशास्त्री 'विद्यावाचस्पति' उपाधिना सम्मानितः । १९७१ तमेशवीयेऽब्दे अयं राष्ट्रपतिसम्मानपत्रेण सत्कृतो जातः । १९७३ तमेऽब्दे अस्य हीरकजयन्ती-मुपलक्ष्य खण्डद्वयात्मकः एकसहस्रपृष्ठात्मकश्च अभिनन्दनग्रन्थः प्राकाशयत यो हि ११ जनवरी १९७३ तारिकायामेकस्मिन् विशेषसमारोहे तत्कालीन-लोकसभाध्यक्षेण श्रीगुरदयालसिंहदिल्लोमहाभागेन अस्मै समर्पितः । २५-१०-१९८२ तारिकायां काशीहिन्दूविश्वविद्यालयेन अयं डी० लिट्० सम्मानोपाधिना सम्मानितः । १९८२ तमेशवीयेऽब्दे एव उत्तरप्रदेश-संस्कृत-अकादमी संस्कृत-साहित्यसर्जनार्थम् अस्मै पञ्चदशसहस्ररूप्यकात्मकं पुरस्कारं समर्पितवती । २७-३-१९८३ तारिकायां पंजाबसर्वकारस्य भाषाविभागेन श्रीशास्त्री 'शिरोमणिसाहित्यकार' सम्मानेन ५१०० रूप्यकात्मकपुरस्कारेण स्वर्णपदकेन च सभाजितः । श्रीशास्त्री संस्कृतमतिरिच्य गुजराती-मराठी-जर्मन-रूसी-फ्रेंच-प्रभृतिभाषास्वपि नैपुण्यं दधार ।

अदीतिबोधाचरणप्रचारैः सारस्वतं व्रतं सम्यक् पालयतो ज्ञानमूर्तेः श्रुषि-कल्पस्य प्रो चारुदेवशास्त्रिमहाभागस्य द्वे अपत्ये स्तः—एकः पुत्रः डा० सत्यव्रतः शास्त्री, एका च पुत्री श्रीमती उषा । डा० सत्यव्रतशास्त्रिमहाभागः स्वपितुः न केवलं पुत्र एवापि तु योग्यः शिष्योऽपि । दिल्ली-विश्वविद्यालयस्य संस्कृत-विभागे आचार्योऽसी महानुभावः विश्वस्मिन्नपि जगति संस्कृत-विद्वत्कविरूपेण लब्धप्रतिष्ठो विराजते ।

२२-१-१९७८ ई० तारिकायां 'देववाणी-परिषद् दिल्ली' संस्थायाः प्रथम-वार्षिकाधिवेशनस्योद्घाटनं कुर्वद्भिः श्रीचारुदेवशास्त्रि-महाभागैः संस्कृतस्य प्रचारार्थं सङ्कीर्णवृत्तस्त्याग उदारमार्गस्याङ्गीकारश्च वरणीयत्वेन प्रतिपादितावास्ताम् । तेषामयं सन्देशोऽद्यापि प्रामाङ्गिकतां दधति ।

६-४-१९८७ तारिकायां अपराह्णे ३.३४ वादनकाले दिल्यां ज्ञानमूर्तिः प्रो० चारुदेवशास्त्रिमहाभागः हृदयगत्यवरोधात् स्वीयामैहिकयात्रामुपसंहृतवान् ।

श्रीगान्धिरचित-वैशिष्ट्यम्

श्रीचारुदेवशास्त्रिप्रणीतस्य 'श्रीगान्धिरचितस्य' वैशिष्ट्यप्रकाशनात्पूर्वं प्रसक्तानुप्रसक्त्या महात्मगान्धिपरकाणां प्रमुखसंस्कृतरचनानां परिचयोऽस्माभिः प्राप्तव्यः । १९३१ तमेशवीयेऽब्दे पण्डितया क्षमारावमहाभागया १८ अध्यायेषु, ६५९ श्लोकैः 'सत्याग्रहगीता' प्रणीता यस्याः प्रकाशनं १९३२ तमेशवीयेऽब्दे सञ्जातम् । अस्यां कृतौ १९३० तमं वर्षं यावन्महात्मनो जीवने घटितानां घटनानामाकलनं लेखिकया कृतम् । श्रीश्रीनिवासताडपत्नीकरमहाभागेन १९३२ तमेशवीयेऽब्दे 'गान्धिगीता' प्रणीता । अस्यां १९३२ तमवर्षाभिव्यापिघटना वर्णिता आसन् । यदा च १९४९ तमेशवीयेऽब्दे अस्याः प्रकाशनं बभूव तदा लेखकेन १९३३-१९४८ वर्षाभिव्यापिनीनां घटनानामपि अत्र समावेशः कृतः । पण्डितया क्षमारावमहाभागया १९४४ तमेशवीयेऽब्दे 'उत्तरसत्याग्रहगीता' रचिता यत्र तया महात्मनो जीवनस्य १९३१-१९४४ तमवर्षाभिव्यापिनीनां घटनानां चित्रणं कृतम् । 'उत्तरसत्याग्रहगीता' १९४८ तमेऽब्दे प्राकाश्यं नीताभूत् । क्षमारावपण्डितया १९४९ तमेशवीयेऽब्दे 'स्वराज्यविजयः' प्राणायि यस्य प्रकाशनं १९६२ तमेऽब्दे सञ्जातम् । श्रीमथुराप्रसाददीक्षितमहाभागेन 'गान्धिविजयनाटकम्' लिखितम् । स्वामिश्रीभगवदाचार्येण ७५ सर्गेषु ५,५११ श्लोकेषु च 'श्रीमहात्मगान्धिरचितम्' प्रणीतम् । अस्य महाकाव्यस्य त्रयः खण्डाः सन्ति—१. भारतपारिजातम्, २. पारिजातापहारः तथा ३, पारिजात-सौरभम् इति । कविनास्य महाकाव्यस्य रचना १९५१ तमेशवीयेऽब्दे सम्पूरिता, तस्मिन्नेव वर्षे चास्य प्रकाशनमनुष्ठितम् । १९५२ तमेशवीयेऽब्दे 'विश्व-संस्कृतम्' इत्याख्ये त्रैमासिकपत्रे श्रीविश्वनाथकेशवछत्ते-महाभागस्य 'अपूर्वः गान्तिसंग्रामः' प्रकाशितोऽभूत् यस्य कथानकं श्रीगान्धिनो दाण्डी-यात्रां परितो भ्रमति । अस्मत्पूज्यजनकेन श्रीब्रह्मानन्दशुक्लमहाभागेन 'श्रीगान्धिरचितम्' नाम खण्डकाव्यं प्रणीतं यस्य प्रकाशनं १९६० तमेशवीयेऽब्दे संवृत्तम् । कविना अस्मिन् १११ पद्यात्मके काव्ये महात्मनः सम्पूर्णं जीवनचरितं संक्षेपतो वर्णितम् ।

१९५९ तमेशवीयेऽब्दे पं० जयरामशास्त्रिमहाभागेन प्रणीतं 'श्रीगान्धिर-बान्धवम्' प्रकाशितं जातम् । श्रीयतीन्द्रविमलचौधुरीमहाभागेन 'भारतजनकम्' नाम षोडशांकं नाटकं प्रणीतम् । आचार्य डा० रमेशचन्द्रशुक्लमहाभागेन १२५ पद्यात्मकं 'गान्धिरगौरवम्' नाम काव्यं १९६९ तमेशवीयेऽब्दे रचितं यस्य प्रकाशनं तस्मिन्नेव वर्षे समपद्यत । श्रीयज्ञेश्वरशास्त्रिमहाभागेन १९६९ तमेश-वीयेऽब्दे 'भारतराष्ट्ररत्नम्' नाम काव्यं प्रणीतं यस्य पञ्चमी कविता 'राष्ट्रपिता महात्मा गान्धी' इत्यस्ति । अस्य प्रथमं प्रकाशनं १९७३ तमेऽब्दे सञ्जातम् ।

श्रीशिवगोविन्दत्रिपाटिमहाभागेन २.१०.१६६६—२२.२.१६७० तारिकान्तराले 'अष्टसर्गात्मकं ६८० श्लोकात्मकं च काव्यं रचितम्, यस्य द्वितीयं संस्करणं १६७७ तमेशवीयेऽब्दे संवृत्तम् । डा० ब्रोम्मकण्टिरामलिङ्गशास्त्रिमहाभागेन 'सत्याग्रहोदयम्' रूपकं १६६६ तमेशवीयेऽब्दे प्रकाशितम् । डा० चिन्तामणि-द्वारकानाथ देशमुख-महाभागेन 'गान्धिसूक्तिमुक्तावली' प्रणीता । पण्डित-रघुनाथप्रसादचतुर्वेद-महाभागेन 'गान्धिरिमकाव्यम्' प्रणीतम् ।

डा० किशोरनाथ झा महाभागेन 'वाग्' इति शीर्षको ग्रन्थः संस्कृतभाषाया-मनूदितः । अस्य प्रकाशनं १६७३ तमेशवीयेऽब्दे जातम् । श्रीमुत्तुलम् श्रीधर-महाभागेन अष्टादशसर्गात्मकं १२८२ पद्यात्मकं च 'नवभारतम्' नाम महाकाव्यं प्रकाशितं यस्य ६-७ सर्गेषु महात्मगान्धिनश्चर्चा विहिता । एवमेव श्री के०बी० एल० शास्त्रि-महाभागेन 'महात्मविजयम्' श्री बी० नारायणनायरमहाभागेन 'महात्मनिर्वाणम्', पं० साधुशरणमिश्रमहाभागेन 'श्रीमद्गान्धिचरितम्' श्री मी० पाण्डुरंगशर्ममहाभागेन 'सत्याग्रहकथा', पं० लोकनाथशास्त्रिमहाभागेन 'गान्धिविजयं' श्रीविद्यानिधिशास्त्रिमहाभागेन च 'श्रीगान्धिचरितम्' विरच्य महात्मनश्चरितमुपवर्णितम् । सद्य एव (१६८६ तमेशवीयेऽब्दे) 'देववाणी-परिषद्, दिल्ली' ति संस्थया श्रीशिवकुमारमिश्रप्रणीता 'गान्धिसूक्तिसप्तशती' प्रकाशिता यस्यां महात्मनो विचाराः संस्कृतपद्यमाध्यमेन प्रस्तुताः । एवमेव अन्या अपि काश्चन रचनाः स्युर्या महात्मगान्धिनमवलम्ब्य प्रणीताः स्युः ।

उपर्युक्तरचनानां सर्वक्षणेनेदं सुतरां जायते यत् श्रीचारुदेवशास्त्रि-महाभागस्य 'श्रीगान्धिचरितम्' इदम्प्रथमतया संस्कृतेनोपनिबद्धो गद्यप्रबन्धो-ऽस्ति । अस्य प्रकाशनं १६३० तमेशवीयेऽब्दे संवृत्तम् । इतः पूर्वं महात्मगान्धिन-मवलम्ब्य संस्कृतभाषायां कोऽपि ग्रन्थः किमपि काव्यं नाटकं वा स्वतन्त्ररूपेण न प्रकाशितं बभूव । अतोऽद्यावधि उपलब्धप्रमाणानुसारं 'श्रीगान्धिचरितम्' एव सर्वासां रचनानामाद्या गद्यकृतिः सिद्ध्यति ।

'श्रीगान्धिचरित'-रचनाया लेखकेन एकतो महात्मनो गान्धिनश्चरितं वर्णितम् अपरतश्च गीर्वाणवाण्याः सततजागरूकत्वं प्रख्यापितम् । स लिखति— 'इदानीमस्मिन्सर्वस्मिन्भूवलये नृणां श्रेष्ठ इति मतस्य कोटिशो जनानां वन्द्यस्य परोपकरणीकृतकायस्य सविग्रहस्येव धर्मस्य महामहिम्नः श्रीगान्धिनश्चरितस्य गीर्वाणवाण्या निबन्धने नोत्तिष्ठन्ते सूरय इति, मृतकल्पा विवुधभारतीति केषाञ्चिदुक्तिश्चरितार्थतां मा गमदिति च, विशुद्धाऽभ्रुणा चात्रभवतो विचार-सरणिश्चरितोत्कर्षश्च सर्वस्य संस्कृतज्ञस्य विदितो स्यातामिति चाहमात्मानम-पर्याप्तमपि मन्यमानोऽत्र कर्मणि प्रावृत्तम् ।' (भूमिका)

लेखकेन 'श्रीगान्धिरिते' आद्यन्तमतिशयोक्ति परिहरता ऐतिहासिकता अक्षुण्णतया परिपालिता । लेखकः कथानायकस्य महात्मगान्धिनः समकालीन आसीत् । तेन वृत्तपत्रेषु दैनिकसमाचाराः अवश्यं पठिताः स्युः । दिसम्बरमासे लवपुरे (लाहौरनगरे) निवसता तेन तत्र १९२६ तमेशवीयेऽब्दे समायोजितम् अखिलभारतीयकांग्रेससंस्थाया अधिवेशनमप्यवश्यं कर्णाकर्णिकया श्रुतं साक्षाद् दृष्टं वा भवेत् यत्र पूर्णस्वराज्यप्रस्तावः स्वीकृतोऽमूत् । तेन भारतीय स्वातन्त्र्य-संग्रामस्य निकटतो दर्शनमवश्यं कृतं भवेत् । अतो महात्मनो गुणैराकृष्टेन तेन सः कथानायकत्वेन वृत्तः । लेखकेन महात्मगान्धिना विषये यत्प्रामाणिकं श्रुतं, पठितं, दृष्टमनुभूतं वा तत्परिष्कृतसंस्कृतभाषया स्वकृतावुपस्थापितम् । क्वचिदपीतिहासविरुद्धता नावलोक्यते । १९३० तमेशवीयाब्दं यावद् घटिता घटना अत्र निरूपिताः । इतिहाससम्मतता मुख्यतो वैक्रमसंवत्सरपञ्चाङ्गानुसारं मासतिथिवासरोल्लेखेन पालिता । तद्यथा—

- (१) पञ्चविंशत्युत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे विक्रमवत्सरे कार्तिके मासि मङ्गल्यायां कृष्णप्रथमायां पुण्ये पोरबन्दरपुरे कथापुरुषो महात्मा..... अजायत । (पृ० ६)
- (२) पञ्चचत्वारिंशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वत्सरे भाद्रपदे मासि श्रीगान्धी आङ्गलदेशराजधानीं लन्दनाख्यामवापत् (पृ० ६)
- (३) सप्तचत्वारिंशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वंक्रमेऽब्दे दक्षिणाप्रीकाभूखण्डे पञ्चदशलक्षप्राया भरतवर्षीया न्यवसन् । ...श्रीमोहनदासः पञ्चाशदुत्तर नवशतोत्तरसहस्रतमे संवत्सरे दक्षिणाप्रीकाभूखण्डमापद्यत । (पृ० १६-१७)
- (४) श्रीगान्धी.....अष्टपञ्चाशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वत्सरे सहस्ये मासि कलिकातानगर्यां मिलितायां काङ्ग्रेसपर्वद्युपास्थित । (पृ० २१)
- (५) द्वासप्तत्युत्तरनवशतोत्तरसहस्रतमे वंक्रमे वत्सरे श्रीगान्धी मुम्बापुर्यां पोतादवातरत् । चैत्रे मासि तत्रभवान् मद्रापुरीमगमत् (पृ० ४५)

एवमेव १६, २२, २४, ३०, ३१, ३२, ५०, ५३, ५५, ६०, ६४, ६५, ६६, ६७, ७०, ७१, ७३, ७४, ७५, ७७, ७८, ७९, ८०, ८३, ८४, ९०, ९३, ९४, ९८, १००, १०१, १०५, १०६, १०७, ११०, १११, ११३, ११४, ११५, ११६, १२१, १२५, १२६, १२७, १२८, १३१, १३२, १३३, १३६, १३९ प्रभृतिपृष्ठेषु वैक्रमसंवत्सर-पञ्चाङ्गानुसारितिथिमासनिर्देशो लभ्यते । क्वचित् ख्रिस्तीयतिथिपत्रानुसार-मपि वर्षमासतिथिनिर्देशो लभ्यते, यथा—

(१) अखिलभारतीया काङ्ग्रेसपरिषद् एकोनत्रिशदुत्तरनवशतोत्तरसहस्रमिते ख्रिस्ताब्देऽन्त्ये मास्यन्त्येषु दिवसेषु पञ्चापराजधान्यां लवपुरे मिलिता ।
एकत्रिंशोऽह्न्यानिशीथं परःसहस्राः समवेता जना अजागरुः ।
यावदेव द्वादशनादमिता क्षणदात्यगाद् आगाच्च नवो वत्सर-
 स्तावदेव निरवर्तत संख्यानं पूर्णस्वराज्यप्रस्तावश्चोररीकृत इति
 प्राख्याप्यत । (पृ० ११५)

एवमेव १०४, ११३, १२३ पृष्ठेष्वलोकनीयम् ।

किन्तु 'श्रीगान्धिरित' केवलमितिहासग्रन्थ एव नास्ति । तत्र काव्य-
 त्वमप्यस्ति । तत् 'आख्यायिका'-कोट्यां 'गद्यप्रबन्ध'-कोट्यां वा अन्तर्भवितु-
 मर्हति । अत्रैतिहासिकी कथा ; विशिष्टो विश्वविश्रुतः सत्याहिंसाश्रमनिर्भय-
 तादिसद्गुणसंघातो गान्धिश्च नायकः—

महात्मेति समाख्यानं यस्येह विदितं भुवि ।

लोकोत्तरं च चारित्रं स वाचां विषयोऽस्ति नः ॥ (पृ० १)

यथावसरमलंकारा अपि दृश्यन्ते, यथा—

१. एतज्ज्ञात्वा स पादमूलमुपसर्पतो दिदङ्क्षतो दन्दशूकादिव ततो भोजनादुदविजत । (पृ० १०)
२. यूनः श्रीगान्धिनो हृदयमयोधातुरिवायस्कान्तशक्लेन हारिण्या पश्चिमया सभ्यतया समाकृष्टम् (पृ० ११) ।
३. मृगतृष्णिकाया इवास्या अनुसरणमपार्थक्यमजानात् । (पृ० १२)
४. दुःखशीलः पुरातनो ब्रह्मचारीव स यमान् नियमांश्च सततं संवमानः कालमनयत् । (पृ० १२)

अत्र सर्वत्र उपमायाश्चमत्कारोऽवलोक्यते । सुभाषितान्यपि यथास्थानं लब्धुं शक्यन्ते, यथा—

१. अहं च विद्यार्थी । अतोऽहमनन्यमना विद्यामुपाददीय । (पृ० १२)
२. पेलवधियो बाला यथा बोध्यन्ते तथा गृह्णन्ति । (पृ० २०)
३. सत्याग्रहसरणिः प्रणयसरणिरिव हुताशं मध्यतो याति (पृ० १३१)
४. सुविचिन्त्य कार्यं प्रारम्भणीयम् । परं प्रारभ्य न विरमणीयम् (पृ० १३२)
५. सत्याग्रहिणः किमपि गोप्यं नास्ति । (पृ० १३२)
६. आत्मसंमानं गोपायितुं चरितोत्कष चोपपादयितुं सत्याग्रहादृते नास्ति साधनान्तरम् । (पृ० २५)

श्रीगान्धिरितकारस्य भाषा तस्य व्याकरणपाण्डित्यं सुतरां पिशुनयति । पाणिनीयव्याकरणपरिष्कृता तस्य भाषा सन्धि-सुबन्त-तिङन्त-कृदन्त-तद्धित-

समासादिनियमानां परिचयं दातुं सम्यक् समर्थाः । तिङन्तरूपाणां त्वियं मञ्जूषैव विद्यते । प्रायः सर्वेष्वेव लकारेषु धातुरूपाणि अस्यां निहितानि । अध्येतृभ्यः पाणिनीयप्रबोधं स्वदेशोद्धारभावनां च युगपद् दातुं समर्थं कृतिः ।

श्रीगान्धिरितकारस्य भाषाधिकारो वाक्ययोजनया सुतरां साक्षात्कृतुं शक्यते । भावानुसारं तस्य भाषा प्रवहति । यद्यपि क्वचित्पण्डितैरेवावगन्तव्या शब्दा दृश्यन्ते तथापि प्रायः सर्वत्र सुकुमारमतिभिरपि झटिति ग्राह्या प्रसादगुणोपेता पदावली अवलोक्यते । महात्मनो दाण्डीप्रस्थानवर्णनस्य सजीवतां पश्यन्तु सहृदयाः—

“वन्दे मातरमिति घोषणायां क्रियमाणायां वेगितया स्थिरया च गत्या स प्रागात् । स तथोत्साहवत्त्वरितं चाचलद्यथा यात्रामनुयान्तः परःशता जनाश्चलितेन सह गन्तुं नाशकम् । एकया होरया क्रोशादधिकोऽध्वाऽत्यक्रान्तः ।” (पृ० १३०)

श्रीगान्धिरिते महात्मनो जन्मप्रभृति दाण्डीप्रयाणान्तरम् आसेधं यावज्जीवनचरितमुपश्लोकितं ग्रन्थकृता । अयमासेधः ५.५.१६३० ई० तारिकायां कराडीतिस्थानेऽभवत् यतः स यरवदाकारागारं प्रापितोऽभूत् । ग्रन्थसमाप्तिकालः मईमासतः उपसप्तमासानन्तरं १६३० तमे दिसम्बरमासे सिद्ध्यति । तस्मिन् काले भारतस्य या मनःस्थितिरासीत्तस्याः सजीवं वर्णनं ग्रन्थकर्ताऽत्र कृतम् । १६३० तमेशवीयेऽब्दे प्रयुक्तां तस्य वाचमनुधावितुमर्थो विवशो जातः १६४७ तमेशवीयेऽब्दे, यदा भारतं स्वतन्त्रं जातम् । इयमस्ति साऽस्थामहिता वाक् :—

“बन्दिग्राहं गृहीतस्य श्रीगान्धिनोऽद्योपसप्ताः मासाः । नृणां श्रेष्ठो मुनिवृन्दारकवृन्दवन्द्यः स कारायां निरुद्धः कालं क्षपयति । तेन प्रवर्तितः सांपरायोऽद्याप्यनारतं प्रवर्तते । षष्टिसहस्रं योद्धारश्च बद्धाः । सत्यमेव जयते नानृतम्, यतो धर्मस्ततो जय इत्यनाशङ्क्ये श्रुतिस्मृती ब्रूतः । यदि श्रीतो स्मृत्युदिता वा वाग् विलुप्तार्था न भवति यथा नः प्रत्ययस्तदा ध्रुवं महात्मा जेष्यति ध्रुवं च भारत वर्षं स्वातन्त्र्यमाप्स्यतीति ।” (पृ० १४४)

एवं श्रीगान्धिरितम् एकतो गान्धिपरकरचनासु आद्यतया, ऐतिहासिकतया, पाणिनीयव्याकरणसम्मततया रचनासौष्ठवेन च महत्त्वं बिभर्ति अपरतश्च स्वातन्त्र्यप्राप्तेः पूर्वघोषणां करोति । ग्रन्थान्तरैस्सकामस्य तुलना रोचकविषयः स्यात् ।

देववाणी-परिषदा अस्य ग्रन्थस्य द्वितीये संस्करणं १६=६ तमेशवीयेऽब्दे प्रकाशितं, तदनुसारमेव पृष्ठसंख्यात्र निबन्धे दत्ता ।

एकं सद् बहुधा विलोक्यते भारतम् !

(प्रणेता—डा० रमाकान्त शुक्लः, आर ६, वाणी-विहारः,
नयी दिल्ली-११००५६)

एकं सद् बहुधा विलोक्यते भारतम् ।
बहुधा सच्चैकं विराजते भारतम् ।
एकमखण्डमभिन्नमस्ति मे भारतम् ॥
रम्यमस्ति सुरवन्द्यमस्ति मे भारतम् ॥१॥ एकं सद्.....।

यदि पादेऽस्य कदापि निविशते कण्टकम् ।
निखिलतनौ पीडनं भवति समान्तिकम् ॥
यदि वेदना शिरसि समुदेति तदा ध्रुवं
व्यथते सकलतनौ मे निखिलं भारतम् ॥२॥ एकं सद्.....।

भिन्नमस्तु भाषाभूषासु पदे पदे,
भिन्नमस्तु लोकाचारेषु पदे पदे ।
भिन्नमस्तु पूजापद्धतिषु पदे पदे,
आत्मन्येकमभिन्नमस्ति मे भारतम् ॥३॥ एकं सद्.....।

कोटिकोटिजनताचेतसु विराजितम्,
नित्यनवीनोत्सवपर्वावलि - राजितम् ।
विश्वबन्धुता - जिजीविषा - विस्ताकरम्,
जगतो हृदयं जयति जगति मे भारतम् ॥४॥ एकं सद्.....।

वीक्ष्य समृद्धिं यन्त्रोद्योगानां भृशम्,
वीक्ष्य समृद्धिं कृषिसम्पत्त्या वा भृशम् ।
वीक्ष्य समृद्धिं ज्ञानकलादीनां भृशम्,
मोमुदीति मनसा निखिलं मे भारतम् ॥५॥ एकं सद्।

यदा व्योम्नि सागरे शैलशृंगेषु वा,
 विकटकर्दमे मरौ विजनविपिनेषु वा ।
 सावधानभटनिवहो रक्षति जन्मगां
 गर्वमेति विपुलं निखिलं मे भारतम् ॥६॥ एकं सद्.....।

क्वापि पतति संकटे प्रजातन्त्रं यदा,
 अवरुद्ध्यते जनानां कण्ठो वा यदा ।
 सर्वातंकभयाशंकाः परिहृत्य वै,
 गर्जति सकलं समुज्ज्वलं मे भारतम् ॥७॥ एकं सद्.....।

क्वापि भवति कुलवधूदाहपापं यदा,
 रक्ष्यभक्षणं दुर्बलघातो वा यदा ।
 क्वापि भवति यदि हिंसक्रीडा दुःखदा,
 रोरुदीति करुणं सकलं मे भारतम् ॥८॥ एकं सद्.....।

आशां वृणुते नैव निराशां भारतम्,
 सद्गुणमेव स्मरति न दोषं भारतम् ।
 कलहविवादान् शमयति लोके भारतम्,
 शान्तिं जगति तनोति शुभं मे भारतम् ॥९॥ एकं सद्.....।

यत्र यत्र सत्यं ऋजुता समुदारता,
 यत्र यत्र करुणा श्रमपरता वीरता ।
 यत्राहिंसा - त्याग - विवेक - सहिष्णुताः,
 तत्र तत्र विलसति सुतरां मे भारतम् ॥१०॥ एकं सद्.....।

केवलशासनतन्त्रं नो मे भारतम्,
 केवलमवनी गृहसम्पन्नो भारतम् ।
 कोटिकोटिजनतपःश्रमौ मे भारतम्,
 संगच्छध्वं संवदध्वमिति भारतम् ॥११॥ एकं सद्.....।

देववाणी-परिषद्द्वार्ता

कवि-गोष्ठी सम्पन्ना

३१-१-१९८६ ई० तारिकायां दिल्ल्यां देववाणी-परिषदा एका संस्कृत-कविगोष्ठी आयोजिता । अस्यां गोष्ठ्यां 'अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्र-डा० इच्छारामद्विवेद-डा० जनार्दनप्रसादपाण्डेय 'मणि'-डा० रमाकान्त शुक्ल—प्रभृतिभिः कविभिः स्वरचनाः पठिताः । गोष्ठ्या आध्यक्ष्यं श्रीमत्या रूपाधरमहाभागया, मुख्यातिथित्वं राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानोपनिदेशकेन श्री त्रिलोकीनाथधरमहाभागेन सञ्चालनं च परिषत्सहसचिवेन डा० रवीन्द्रनागरेण कृतम् ।

डा० राजेन्द्रमिश्रस्याभिनन्दनम्

२१-१-१९८६ तारिकायां नवदिल्ल्यां वाणी-विहारे देववाणी-परिषदा साहित्याकादमी-पुरस्कारेण सम्मानितस्य अभिराज डा० राजेन्द्रमिश्रमहा-भागस्याभिनन्दनाय गोष्ठी समायोजिता । अस्यां गोष्ठ्यां डा० मिश्रमहाभागाय अभिनन्दनानि व्याहरद्भिः विद्वद्भिः साम्प्रतिकसंस्कृतरचनानां पाठकसंख्यां वर्धयितुमुपायानां समवलम्बनार्थं प्रयत्नानामावश्यकता रेखाङ्किता । परिषन्महा-सचिवेनोक्तं यद् डा० मिश्रमहाभागेन बालीद्वीपे वर्षद्वयपर्यन्तमुषित्वा यत्सारस्वतं तयः समाचरितं यच्च भारतस्य साहित्यदौत्यं सम्पादितं तत्कृते वयं गौरवमनु-भवामः । तेन अ० भा० प्राच्यविद्यापरिषदः पञ्चत्रिंशत्माघिवेशने दक्षिण-पूर्वेशियाध्ययनानुभागस्याध्यक्षपदे निर्वाचनार्थं डा० मिश्रायाभिनन्दनानि व्याहृतानि ।

अस्मिन्नवसरे डा० मिश्रमहाभागेन बालीद्वीपस्य संस्कृतमवलम्ब्याभि-भाषितम्, किञ्च स्वसंस्कृत-हिन्दी-भोजपुरीकविताभिः पाठका रससिक्ताः कृताः । गोष्ठ्यां डा० सुरेन्द्रनारायण त्रिपाठि-डा० काशीनाथ तिवारि-डा० सत्यजित मिश्र-डा० गोविन्दप्रसाद उपाध्याय-श्री दुर्गेशकुमारश्रीवास्तव-प्रभृतयो नैके विद्वांस उपातिष्ठन् ।

गोष्ठ्यां मुख्यातिथित्वं डा० रामसुरेशपाण्डेयमहाभाग आध्यक्ष्यं च परिषदुपाध्यक्षा श्रीमती रमा शुक्ला अकरोत् ।

भाति मे भारतम्

दिल्लीदूरदर्शनेन देववाणी-परिषदः प्रस्ताव एकः स्वीकृतोऽस्ति यमनुसृत्य डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीतस्य किञ्च परिषदा १९७६ तमेशादीयेऽब्दे प्रकाशितस्य 'भाति मे भारतम्' इत्यस्य काव्यस्य पञ्चमिनटात्मका दश खण्डा दूरदर्शनतः

प्रसारयिष्यन्ते । कार्यक्रमोऽयं डा० रमाकान्तशुक्लस्य निर्देशने सम्पत्स्यते ।
कार्यक्रमस्यास्य अगस्तमासं यावत् पूर्तिराशास्यते । एतद्विषयकमनुबन्धपत्रं
१८-१-१९८६ तारिकायां हस्ताक्षरितम् । (डा० रवीन्द्र नागरः)

संस्कृत-जगद्वार्ता

दिल्ली संस्कृत अकादमी

‘दिल्ली संस्कृत अकादमी’ ३१-१-१९८६ ई० तारिकायां नवदिल्ल्यां
‘कमानी-सभागारे’ अखिलभारतीयसंस्कृतकविसम्मेलनमायोजितवती यत्र
पञ्चत्रिंशत्प्रायाः कवयः स्वरचनाः पपठुः । कविसम्मेलनस्य सञ्चालनमकादमी-
सचिवः कविरत्नश्रीकृष्णसेमवालोऽकरोत् । अवसरेऽस्मिन्नेके राजनेतारः
सांसदाः संस्कृतसेविनश्चोपस्थिता आसन् ।

उत्तरप्रदेश संस्कृत अकादमी

उत्तरप्रदेशसंस्कृताकादमी १—३-१९८६ ई० तारिकासु लखनऊनगरे
भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधन-विकासमन्त्रालयस्य सहयोगेन वैदिकसम्मेलन-
मायोजितवती । अस्मिन्नवसरे २-३-१९८६ तारिकायां संस्कृत-गीतसन्ध्याप्या-
योज्यत यत्र आचार्यश्रीनिवासरथ-डा० भास्कराचार्य त्रिपाठि-डा० रमाकान्त
शुक्ल-डा० राजदेव मिश्र-डा० घनश्याम तिवारि-डा० इच्छाराम द्विवेद-डा०
मनोरमा तिवारि-प्रभृतयो नैकेः गीतकाराः स्वरचनाः प्रास्तुवन् ।

राजस्थान संस्कृत अकादमी

राजस्थान संस्कृत अकादमी जयपुरे २५-३-१९८६ तारिकायां स्ववार्षि-
काधिवेशनमभिलक्ष्यैकमखिलभारतीयसंस्कृतकविसम्मेलनमायोजितवती यत्र
डा० दयानन्दभार्गव-डा० रमाकान्त शुक्ल-डा० राजेन्द्र मिश्र-प्रभूरतयो विंशति-
संख्याकाः कवयो रचनाः प्रास्तुवन् । सम्मेलनस्योद्घाटनं डा० मण्डनमिश्र-
महाभागेन कृतम् ।

रोहतके राष्ट्रियसंगोष्ठी

रोहतकनगरे महर्षिदयानन्दविश्वविद्यालयस्य संस्कृत-पालि-प्राकृत-
विभागेन २५—२७-३-१९८६ ई० तारिकासु ‘संस्कृतवाङ्मये दार्शनिकं
तत्त्वम्’ इति विषयमकलम्ब्यैका त्रिदिवसीया राष्ट्रियसंगोष्ठी आयोजिता यस्यां
देशस्य नैके विद्वांसः सहभागित्वं निरवहन् । गोष्ठ्या उद्घाटनं कुलपति-
श्रीगिरीशचन्द्र अग्रवाल-महाभागेन कृतम् । संस्कृतविभागाध्यक्षेण डा० सुधी-
कान्त भारद्वाजमहाभागेन स्वागतभाषणं कृतम् । (रमा शुक्ला)

अर्वाचीनसंस्कृतस्य ग्राहकशुल्कम्

संस्थानां कृते वार्षिकं (भारते) रु० 40.00

वार्षिकं (विदेशेषु) यू० एस० डालरा: 10

आजीवनं (भारते) रु० 300.00

आजीवनं (विदेशेषु) यू० एस० डालरा: 100

व्यक्तीनां कृते वार्षिकं (भारते) रु० 25.00

वार्षिकं (विदेशेषु) यू० एस० डालरा: 10

आजीवनं (भारते) रु० 250.00

आजीवनं (विदेशेषु) यू० एस० डालरा: 100

डाकव्ययः [यदि पंजीकृत (रजिस्टर्ड) डाकद्वारा अर्वाचीन-
संस्कृतस्य सर्वेऽप्यङ्काः प्रेष्येरन्]

भारते : रु० 20.00

विदेशेषु : यू० एस० डालरा: 10

देववाणी-परिषदः सदस्यानां सभासदां च कृते पत्रं निःशुल्कं
प्रेष्यते । किन्तु पंजीकृतडाकद्वारा पत्रप्रेषणार्थं तैरपि डाकव्ययो देयः
स्यात् । ग्राहकाः ग्राहकशुल्कं 'अर्वाचीनसंस्कृतम्' (Arvacheenasans-
kritam/ Arvācīnasanskṛtam) इत्यङ्कितेन बैंकड्राफ्टेन घनादेशेन (M.
O.) वा निम्नलिखिते संकेते प्रेषयितुं प्रार्थ्यन्ते ।

सम्पादकः

अर्वाचानसंस्कृतम्

देववाणी-परिषद, दिल्ली

आर-6 वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-110059 (भारतम्) ।

'देववाणी-परिषद, दिल्ली'-कृते डा रमाकान्तशुक्लेन 'देववाणी प्रिन्टर्स,
उत्तम नगर, नयी दिल्ली-११००५६' इति मुद्रणालये मुद्रापयित्वा '६ वाणी-
विहारः, नयी दिल्ली-११००५६' तः प्रकाशितम्-अर्वाचीनसंस्कृतम् (११/२)-
प्रधानसम्पादकः डा० रमाकान्त शुक्लः । प्रकाशनतिथिः १५.४.१९८६ ।

देववाणी-परिषदा प्रकाशिताः केचन ग्रन्थाः

१. श्रीगान्धिचरितम् (प्रो० चारुदेव शास्त्री)	रु० ५०.००
२. श्रीनेहरूवृत्तम् (आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० १५.००
३. श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (डा० स्वामिनाथन्)	रु० ४०.००
४. कूहा (काव्यम्) (डा० उमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
५. सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
६. आभाणकमञ्जरी (" ")	रु० १५.००
७. जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ३०.००
८. अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) (")	रु० ३०.००
९. " " " (द्वितीय खण्डः) (")	रु० ४०.००
१०. राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उणिण नम्बूदिरीपादः)	रु० ४०.००
११. निकषा (उपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)	रु० २०.००
१२. अभागभारतम् (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
१३. भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ४०.००
१४. संस्कृतसाहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा० हरिनारायणदीक्षित)	रु० १५०.००
१५. दयानन्दसूक्तिसप्तशती (श्री शिव कुमार मिश्रः)	रु० १५.००
१६. गान्धिसूक्तिसप्तशती (" ")	रु० १५.००
१७. रससिद्धान्त और नाटक (डा० सुन्दरलाल कथूरिया)	रु० ६०.००
१८. साहित्यकीतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०.००
१९. पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२०. सकृत्सप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०.००
२१. रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ५०.००
२२. श्रीवदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
२३. सुरश्मिकाश्मीरम् (") (")	रु० २०.००
२४. पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १०.००
२५. श्रीवदरीशसुप्रभातम् (डा० सी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० १०.००
२६. पण्डितराजीयम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२७. नियतिचक्रम् (ध्वनिनाटकम्) (" ")	रु० २०.००
२८. श्रीगरुडध्वजसपादशतकम् (डा० रामकिशोर मिश्रः)	रु० १२.००
२९. लक्ष्मीशतकम्, (डा० वरदाचार्यकण्ठन्)	रु० २०.००
३०. अध्यात्म रामायण में अध्यात्म-चिन्तन (श्रीत्रिगुणानन्द शुक्ल)	रु० ४०.००
३१. भाति मौरीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ६.००
३२. सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः)	रु० २०.००
३३. अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
३४. ऋतम् (उपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)	रु० २०.००